

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας

Πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών

«Πολιτική Επιστήμη και Ιστορία»

Γιούργου Όλγα- Α.Μ. 1111Μ047

Διπλωματική εργασία

ΟΙ ΕΝΩΣΕΙΣ ΠΑΛΑΙΩΝ ΠΟΛΕΜΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΣΕΚΕ(1922-1925)

Κοινωνικές αναφορές, ιδεολογικές και πολιτικές επιρροές

Σύμβουλος σπουδών: Νίκος Θεοτοκάς

Αθήνα

Σεπτέμβριος 2014

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ 4

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ 7

ΣΤΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ 8

ΤΑ ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΣΤΙΣ ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ 11

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ: Η ΣΧΕΣΗ ΚΡΑΤΟΥΣ -ΑΠΟΣΤΡΑΤΩΝ 15

ΣΕΚΕ ΚΑΙ ΠΑΛΑΙΟΙ ΠΟΛΕΜΙΣΤΕΣ 20

ΑΝΤΙΠΟΛΕΜΙΚΟ ΠΡΟΤΑΓΜΑ ΚΑΙ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ 20

ΕΝΩΣΕΙΣ ΠΑΛΑΙΩΝ ΠΟΛΕΜΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΔΡΑΣΗ ΣΤΟ ΣΤΡΑΤΟ 32

ΕΝΙΑΙΟ ΜΕΤΩΠΟ ΑΓΡΟΤΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ 36

ΟΙ ΕΝΩΣΕΙΣ ΠΑΛΑΙΩΝ ΠΟΛΕΜΙΣΤΩΝ: ΟΡΓΑΝΩΣΗ, ΔΡΑΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΟΧΕΥΣΗ 39

ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ 40

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ, ΑΙΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΔΡΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΝΩΣΕΩΝ ΠΑΛΑΙΩΝ ΠΟΛΕΜΙΣΤΩΝ 44

ΤΟ ΙΔΡΥΤΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑΣ ΠΑΛΑΙΩΝ ΠΟΛΕΜΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΘΥΜΑΤΩΝ ΣΤΡΑΤΟΥ 51

ΤΟ ΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΠΟΛΕΜΙΚΩΝ ΕΝΩΣΕΩΝ 58

ΚΑΤΑΣΤΟΛΗ ΚΑΙ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ 63

ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΙΣ ΕΝΩΣΕΙΣ 63

ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ 73

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ 77

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 81

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αντικείμενο ενασχόλησης της παρούσας μελέτης αποτελούν οι φορείς τους οποίους δημιούργησαν οι απόστρατοι πολέμου μετά το τέλος της Μικρασιατικής εκστρατείας το 1922 για την προβολή και διεκδίκηση των αιτημάτων αποκατάστασής τους, και οι οποίοι γρήγορα προσέλαβαν διακριτά πολιτικά χαρακτηριστικά και συνδέθηκαν με το νεοσύστατο Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος (ΣΕΚΕ). Στη διάρκεια της σύντομης ζωής τους, οι Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών, υπερβαίνοντας τις αφετηριακές διεκδικητικές προδιαγραφές τους, επιζήτησαν να γίνουν αγωγός ενός ευρύτερου προτάγματος συνολικής πολιτικής και κοινωνικής αλλαγής, αναπτύσσοντας αγωνιστική δράση τόσο σε τοπικό, όσο και σε κεντρικό πολιτικό επίπεδο, μέχρι την αποδυνάμωση τους το 1925, τα αίτια της οποίας θα μας απασχολήσουν επίσης εδώ. Το κεντρικό ερώτημα, το οποίο οργανώνει και τη δομή του παρόντος κειμένου, είναι το πώς η πολιτική εμπλοκή του ΣΕΚΕ, που είχε ιδρυθεί λίγο νωρίτερα, το 1918, λειτούργησε καταλυτικά σε ιδεολογικό όσο και σε οργανωτικό επίπεδο στις Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών, διαμορφώνοντας ταυτοχρόνως τη σχέση των Ενώσεων με το κράτος.

Η ενασχόληση με το εν λόγω αντικείμενο προέκυψε μέσα από διαδοχικές ερευνητικές ανακατευθύνσεις, οι οποίες υπαγορεύθηκαν από το υλικό που αναδείχθηκε μέσα από τη μελέτη των διαθέσιμων αρχειακών και βιβλιογραφικών πηγών, υλικό που συνηγορούσε στην παραπάνω περιοδολόγηση. Αν και κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα δημιουργήθηκαν και έδρασαν αρκετές οργανώσεις απομάχων, επιλέξαμε εδώ να επικεντρωθούμε σε εκείνες που συνδέθηκαν με το ΣΕΚΕ, προκειμένου και το χρονολογικό και θεματικό εύρος της έρευνάς μας να περιοριστεί, και η όλη διαχείριση να αποβεί παραγωγικότερη. Ως εκ τούτου, λάβαμε υπ' όψιν ορισμένα σημαντικά γεγονότα στην πολιτική και κοινωνική σφαίρα τα οποία βοηθούν σε μια σαφέστερη χρονολογική οριοθέτηση. Έτσι, ως αφετηρία του ελληνικού Μεσοπολέμου σηματοδοτείται το 1922, καθώς για τον ελληνικό στρατό οι εχθροπραξίες δεν τελειώνουν το 1919, όπως στην υπόλοιπη Ευρώπη, αλλά παρατείνονται για τρία ακόμη χρόνια, δηλαδή μέχρι το τέλος της

Μικρασιατικής εκστρατείας, και έχει πολλά και κρίσιμα παρελκόμενα.¹ Προκειμένου να εξετάσουμε τα αίτια της ριζοσπαστικοποίησης των εφεδρικών ενώσεων, το ενδιαφέρον μας εστιάστηκε χρονικά, σε αδρές γραμμές, στην περίοδο 1922-1925. Ως αφετηρία μας επιλέγεται η κατάρρευση του Μικρασιατικού μετώπου. Ως γνωστόν, το τέλος της Μικρασιατικής εκστρατείας, με τη συντριβή του ελληνικού στρατού και την αναγκαστική και βίαιη μετακίνηση ενός τεράστιου πληθυσμού προσφύγων, σηματοδοτείται και το τέλος του μεγαλοϊδεατισμού. Μέσα στο αμέσως επόμενο χρονικό διάστημα, είναι η έλευση τουλάχιστον ενός εκατομμυρίου προσφύγων αυτή που κυρίως προκάλεσε τις μεγάλες ανακατατάξεις που σημειώθηκαν στην οικονομία και την κοινωνία. Δεν επρόκειτο πλέον για την Ελλάδα που θα διεύρυνε τα σύνορα της για να συμπεριλάβει το Ελληνικό Γένος, αλλά, αντιστρόφως, για την Ελλάδα όπου ο ελλαδισμός θα συμπίπτει με τον ελληνισμό.²

Η περίοδος αυτή εμπερικλείει και την ύπαρξη και δράση των Ενώσεων Παλαιών Πολεμιστών, με κορυφαίο σημείο την ίδρυση της Ομοσπονδίας. Ο κύκλος ζωής και δράσης των Ενώσεων αυτών ολοκληρώθηκε το 1925, κατά τη διάρκεια της βραχύβιας δικτατορίας Παγκάλου. Το τέλος της δικτατορίας βρήκε, όσες Ενώσεις είχαν απομείνει, σε οργανωτική αποσάθρωση, με το άλλοτε δυναμικό και υπολογίσιμο κίνημα σε φάση μη αναστρέψιμης κάμψης.

Το συγκεντρωμένο αρχειακό υλικό που μελετήθηκε για τις ανάγκες της παρούσας διπλωματικής εργασίας, από τα επίσημα κρατικά έγγραφα, μέχρι τη βιβλιογραφία, και τις δημοσιεύσεις στον Τύπο της εποχής, είναι αρκετά ετερόκλητο. Η έλλειψη καταστατικών και άλλων επίσημων εγγράφων των ίδιων των παλαιοπολεμικών ενώσεων δημιούργησε σκοτεινά σημεία στην έρευνα, τα οποία προσπαθήσαμε να φωτίσουμε κυρίως μέσω της αναζήτησης στοιχείων στον Τύπο της

¹ Άλκης Ρήγος (1999), *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935: Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*. (3η έκδ.) Αθήνα: Θεμέλιο, σ.17: «Η τάση προσωρινότητας που ταλάνιζε εκατό χρόνια τον ελληνικό λαό τελειώνει οδυνηρά μεν, αλλά οριστικά. Η συνειδητοποίηση του γεγονότος δεν είναι βέβαια εύκολη υπόθεση. Η ίδια η βιαιότητα και το μέγεθος της καταστροφής, οι συνακόλουθες οικονομικο-κοινωνικές ανακατατάξεις την κάνουν ακόμη πιο δύσκολη, συνεργώντας στην αναστολή των ιδεολογικών αποκρυσταλλώσεων».

² Στρατής Σωμερίτης (1978), *Η μεγάλη καμπή του σοσιαλισμού* (2η έκδ.). Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 32.

περιόδου και στα πρακτικά του Κοινοβουλίου, λαμβάνοντας ως δεδομένη την υποκειμενικότητα των ιστορικών τεκμηρίων.³

Επιλέξαμε να επικεντρωθούμε στη μελέτη της τριετίας 1922-1925, η οποία καλύπτει τη δράση των ενώσεων, κρίνοντας, ωστόσο, απαραίτητη μια σύντομη αναφορά στην περίοδο 1914-1922, προκειμένου να παρακολουθήσουμε τις διεργασίες που κατέστησαν τη δημιουργία των Ενώσεων παλαιών πολεμιστών δυνατή. Εξετάζουμε λοιπόν την αντιπολεμική προπαγάνδα που συντελούνταν στο Μικρασιατικό μέτωπο, καθώς και τις δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης των απομάχων και των αναπήρων κατά την περίοδο 1919-1922.

Επιπλέον, αφιερώνεται ένα κεφάλαιο στη διαμόρφωση των διεθνιστικών και αντιμιλιταριστικών θέσεων του ΣΕΚΕ, καθώς και στην υιοθέτηση του λενινιστικού πολιτικού προγράμματος. Η πραγμάτευση αυτή αποσκοπεί στην καλύτερη κατανόηση της ιδεολογικής πλαισίωσης των παλαιοπολεμικών ενώσεων.

Καταβλήθηκε προσπάθεια να γίνει μια αναλυτική αποτύπωση της οργανωτικής διάρθρωσης των παλαιοπολεμικών ενώσεων με τρόπο που να εξυπηρετεί τους σκοπούς της παρούσας εργασίας. Προκειμένου να αποφευχθεί η παγίδα μιας στείρας παράθεσης ονομάτων και γεγονότων, συμβουλευτήκαμε θεωρητικά σχήματα προερχόμενα από κλάδους της πολιτικής επιστήμης, στο πνεύμα μιας διεπιστημονικής προσέγγισης του ερευνητικού μας αντικειμένου.

Η παρούσα μελέτη, λόγω και του σκοπού που υπηρετεί, δεν φιλοδοξεί να αποτελέσει μια εξαντλητική αποτύπωση και πραγμάτευση των εκφάνσεων του κινήματος των παλαιών πολεμιστών –πράγμα αδύνατο, καθώς η αναζήτηση αυτή ανέδειξε νέες ερευνητικές κατευθύνσεις– αλλά περισσότερο να διαφωτίσει μια από τις πολλαπλές όψεις του.

³ Για τη διαχείριση των ιστορικών πηγών, βλ. Ζακ Λε Γκοφ (1998), *Ιστορία και μνήμη* (Γ. Κουμπουρλή, μεταφρ.) Αθήνα: Νεφέλη σ. 17: «[το τεκμήριο] δεν συνιστά ένα ακατέργαστο υλικό, αντικειμενικό και αθώο, αλλά εκφράζει την εξουσία της κοινωνίας του παρελθόντος πάνω στην μνήμη και στο μέλλον: το τεκμήριο είναι ένα μνημείο».

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η ολέθρια κατάληξη της Μικρασιατικής εκστρατείας αποτέλεσε τομή για την ελληνική πραγματικότητα σε πολλαπλά επίπεδα, σηματοδοτώντας την έναρξη μιας νέας κοινωνικο-πολιτικής και οικονομικής περιόδου. Εν τούτοις, παρά τη ριζική ανατροπή των προηγούμενων δεδομένων, που επέρχεται με τον τερματισμό της πολεμικής εμπλοκής και τη μαζική εισροή των προσφύγων, η περίοδος που εγκαινιάζεται φέρει τους κοινωνικούς και πολιτικούς διαχωρισμούς του παρελθόντος, οι οποίοι θα δώσουν το πλαίσιο και τα χαρακτηριστικά του ελληνικού Μεσοπολέμου. Παρά το φαινομενικό τερματισμό της εμφύλιας αντιπαλότητας η οποία διατρέχει τον πολιτικό βίο της χώρας τα προηγούμενα χρόνια, το φάντασμα του εθνικού Διχασμού συνέχισε να πλανάται και να ταλανίζει, μέχρι την αντικατάσταση του με νέα εθνικά αφηγήματα.

Στο διαχωρισμό μεταξύ Παλαιάς Ελλάδας και Νέων Χωρών που εγκαθιδρύει η νέα κατάσταση πραγμάτων –διαχωρισμός που θα μπορούσαμε, για τις ανάγκες εξυπηρέτησης ενός ευρύτερου σχήματος, να πούμε ότι εκφράζεται με το δίπολο βενιζελισμός-αντιβενιζελισμός– έρχεται να προστεθεί ο διαχωρισμός ανάμεσα σε γηγενείς και σε πρόσφυγες, ιδιαίτερα με την ιδεολογική και πολιτική προσέλευση των τελευταίων από τη βενιζελική παράταξη.⁴

Η νέα, αυταρχική, περίοδος που εγκαινιάζεται με την άμεση εμπλοκή του στρατού στην εξουσία, μέχρι τη δικτατορία Μεταξά, βαθμιαία αμβλύνει τον παραδοσιακό αυτό διαχωρισμό. Το σημείο πολιτικής τριβής μετατοπίζεται και τείνει να ταυτιστεί, όσο ποτέ στο παρελθόν, με το σημείο τριβής των κοινωνικών δυνάμεων. Ελλείψει και εξωτερικού εχθρού, η απειλή εντοπίζεται στο εσωτερικό. Σταδιακά, κεντρική θέση στην αφήγηση αποκτά ένας νέος επικίνδυνος εχθρός: Ο κομμουνισμός.

Η δημιουργία αυτού του ιδεολογικού σχήματος δεν είναι άμοιρη του γεγονότος ότι το 1923 εγκαινιάζεται ένας νέος κύκλος εκρηκτικών κοινωνικών κινητοποιήσεων.

⁴Πρβλ. σχετικά με τη διαιώνιση των κοινωνικών και πολιτικών διαχωρισμών του διχασμού κατά τη μεσοπολεμική περίοδο, Γιώργος Μαυρογορδάτος (1981), *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*. Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας, σ. 39-55.

Την περίοδο μέχρι τη δικτατορία Παγκάλου χαρακτηρίζουν ο κρατικός αυταρχισμός, η άμεση παρέμβαση του στρατού στο πολιτικό πεδίο, καθώς και οι κοινωνικές ανακατατάξεις που προκλήθηκαν από την έλευση των προσφύγων.

ΣΤΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ

Στη διάρκεια των χρόνων που ακολούθησαν τον εθνικό Διχασμό, οι ανακατατάξεις και εκκαθαρίσεις στο στράτευμα, μετά από κάθε στρατιωτικό πραξικόπημα ή απόπειρα πραξικοπήματος, έγιναν σχεδόν κανονικότητα. Μετά την κατάρρευση του Μικρασιατικού μετώπου και την επανάσταση των μονάδων του νοτίου συγκροτήματος της στρατιάς της Μικράς Ασίας υπό τον βενιζελικό Νικόλαο Πλαστήρα και τον Στυλιανό Γονατά, οι στρατιωτικοί ανέλαβαν και επίσημα την άσκηση της εξουσίας.

Στις 14 Σεπτεμβρίου, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, μετά από τελεσίγραφο των επαναστατημένων μονάδων του Λαυρίου, εγκατέλειψε την Ελλάδα αφήνοντας στο θρόνο τον πρωτότοκο γιο του, Γεώργιο. Οι Πλαστήρας - Γονατάς –μετά και την παραίτηση του Σ. Κροκιδά, ο οποίος διαφώνησε με την παραπομπή των Έξι στο στρατοδικείο– ανέλαβαν την εξουσία, καταργώντας το Κοινοβούλιο και εγκαθιστώντας «Επαναστατική κυβέρνηση», με τον Πλαστήρα να ανακηρύσσεται «Δικτάτωρ Αρχηγός της Επαναστάσεως». Κάτω από αυτές τις συνθήκες πραγματοποιήθηκε και η δίκη των Έξι, των κατηγορηθέντων ως υπευθύνων για τη Μικρασιατική καταστροφή, προκειμένου να υπάρξει πολιτική αποσυμπύεση.⁵ Χωρίς να ληφθούν υπ' όψιν οι επιλογές των προηγούμενων κυβερνήσεων, όλη η ευθύνη για την αποτυχία της εκστρατείας στη Μικρά Ασία αποδόθηκε στη συντηρητική, φιλοβασιλική παράταξη, πράγμα που έπληξε καίρια το κύρος των δημοκρατικών θεσμών.

⁵ Μερίδα αξιωματικών οι οποίοι δεν είχαν συμμετάσχει στις πολεμικές επιχειρήσεις πίεσαν για την απόδοση ευθυνών, και παρά τις εξαγγελίες της κυβέρνησης ότι οι κατηγορούμενοι θα δικάζονταν από πολιτικό δικαστήριο, ο Πλαστήρας ενέδωσε στις πιέσεις και επέτρεψε να συσταθεί ειδικό στρατοδικείο. Παρά το γενικό αίσθημα ότι η διαδικασία ήταν βεβαιασμένη, η δίκη προχώρησε και ολοκληρώθηκε, με τους κατηγορούμενους να κρίνονται ένοχοι για εσχάτη προδοσία και να οδηγούνται στο εκτελεστικό απόσπασμα. Θάνος Βερέμης (1983), *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική, 1916-1936*. Αθήνα: Οδυσσέας, σ. 98.

Κατά τη διάρκεια του 1923 αναδύθηκε επιτακτικά το πολιτειακό ζήτημα, με μια μεγάλη μερίδα αξιωματικών, ανάμεσα στους οποίους και οι Θ. Πάγκαλος και Γ. Κονδύλης, να τοποθετούνται υπέρ της κατάλυσης της μοναρχίας. Από την άλλη πλευρά, βενιζελικοί αξιωματικοί, δυσανεκτικοί από τη συμβιβαστική πολιτική που ακολουθούσε ο Πλαστήρας, συνασπίστηκαν με βασιλικούς οι οποίοι απεύχονταν το ενδεχόμενο πολιτειακής αλλαγής.

Η ανακήρυξη αβασίλευτης κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, η οποία θα συμβάδιζε με δικαιότερη κατανομή του πλούτου και με κοινωνικές παροχές προς τα ασθενέστερα στρώματα, πολιτικό όραμα του Αλέξανδρου Παπαναστασίου, καμία σχέση δεν είχε με τη δημοκρατία που οραματίζονταν οι στρατιωτικοί, οι οποίοι την αντιλαμβάνονταν σαν όχημα πολιτικής επιβολής και ικανοποίησης προσωπικών φιλοδοξιών.⁶

Στα τέλη του 1923, οι Λεοναρδόπουλος και Γαργαλίδης, βενιζελικοί αξιωματικοί, μαζί με αντιβενιζελικούς και παραγκωνισμένους από το νέο καθεστώς αξιωματούχους, επιχείρησαν τη λεγόμενη «αντεπανάσταση». Οι βασιλικοί αξιωματικοί που συμμετείχαν στο κίνημα αυτό βρίσκονταν σε επαφή και με τον Ι. Μεταξά, με απώτερο στόχο την κατάληψη της εξουσίας. Η γρήγορη καταστολή του κινήματος, αποτέλεσμα της δυναμικής αντίδρασης του Πλαστήρα και των «δημοκρατικών» αξιωματικών, αύξησε ακόμη περισσότερο το γόητρο των τελευταίων, αντί να τους κλονίσει, όπως οι ήλπιζαν κινηματίες. Ο φόβος ταύτισης με το αποτυχόν κίνημα ώθησε ακόμη και μετριοπαθείς αξιωματικούς να πάρουν θέση στο πολιτειακό ζήτημα υπέρ της αβασίλευτης Δημοκρατίας.⁷ Μετά από συνεννοήσεις του Πλαστήρα με τον Βενιζέλο, επικράτησε η πρόταση του Βενιζέλου, δηλαδή να διευθετηθεί το πολιτειακό μετά τις εκλογές, κάτι που καταλάγιασε, προσωρινά έστω, τις αντιδράσεις και τις πιέσεις εκ μέρους των «δημοκρατικών» αξιωματικών.

⁶ Μέσα στην τριετία 1922-25, μερίδα αξιωματικών χρησιμοποίησαν το ζήτημα της πολιτειακής αλλαγής ως όχημα για προσωπική ανέλιξη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η περίπτωση του Θ. Πάγκαλου, ο οποίος αναβάθμισε το κύρος του δημιουργώντας, επί της ουσίας, το δικό του πελατειακό δίκτυο. Μαυρογορδάτος, ό.π. σ. 50· και Βερέμης, ό.π., σ. 109-110.

⁷Υπό την πίεση αυτή ο βασιλιάς Γεώργιος αποχώρησε από τη χώρα τον Δεκέμβριο του 1923. Ό.π., σ. 111 · και στο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς (1981), *Η ελληνική τραγωδία: Από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*. Αθήνα: Λιβάνης, σ. 31.

Οι εκλογές της 16ης Δεκεμβρίου 1923 ανέδειξαν νικητή το κόμμα των Φιλελευθέρων, με τον Βενιζέλο να επιστρέφει στην Ελλάδα στις αρχές του 1924, και να έρχεται αντιμέτωπος με τους οπαδούς της αβασίλευτης Δημοκρατίας. Ο Παπαναστασίου, ο οποίος στο παρελθόν είχε συμμαχήσει με τον Πάγκαλο και τον Κονδύλη, ζητούσε την άμεση ανακήρυξη της δημοκρατίας, χωρίς τη διενέργεια δημοψηφίσματος. Οι πιέσεις από τους αξιωματικούς που επιθυμούσαν την αλλαγή πολιτεύματος, οδήγησαν τον Βενιζέλο σε παραίτηση και στην αντικατάστασή του από τον Καφαντάρη. Ο τελευταίος, που δεν διέθετε το πολιτικό σθένος του προκατόχου του, δεχόμενος πιέσεις τις οποίες δεν μπορούσε να αντεπεξέλθει, παραιτήθηκε μετά από μόλις ένα μήνα στην πρωθυπουργία. Ο Βενιζέλος, αφετέρου, με την αποχώρηση του στο εξωτερικό απέφυγε την ανοικτή σύγκρουση με τους στρατιωτικούς, όμως ουσιαστικά αποδεχόμενος ως αδιαμφισβήτητη την εμπλοκή τους στα πολιτικά πράγματα.

Στις 13 Απριλίου του 1924 πραγματοποιήθηκε δημοψήφισμα, το οποίο επικύρωσε την ανακήρυξη της αβασίλευτης κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας. Πρωθυπουργός ανέλαβε ο Αλ. Παπαναστασίου, έχοντας συμμαχήσει με την πτέρυγα των φιλοβασιλικών εναντίον των φιλελευθέρων. Με τη συμμαχία αυτή ο Παπαναστασίου προσέβλεπε, μόνος αυτός, σε μια νέα εποχή, με τη δημιουργία κοινωνικού κράτους – σε αντίθεση με τους στρατιωτικούς, που έβλεπαν τις όποιες σοσιαλιστικές τάσεις με καχυποψία.

Η νέα κυβέρνηση πολύ σύντομα έδειξε την αδυναμία της να αποτινάξει την επιρροή των στρατιωτικών, καταλήγοντας να λειτουργεί πλέον νομιμοποιητικά για τις πράξεις τους,⁸ σαν προέκταση ενός οινωεί στρατιωτικού καθεστώτος, και ευνοώντας με τον τρόπο αυτό τη σταδιακή διολίσθηση σε αυταρχικές πολιτικές επιλογές. Μετά από μια βραχύβια κυβέρνηση υπό τον Θεμ. Σοφούλη, την πρωθυπουργία ανέλαβε ο Ανδ. Μιχαλακόπουλος, ο οποίος διατήρησε στρατιωτικούς σε καίριες θέσεις και

⁸ Χρήστος Χατζηιωσήφ (2002), «Κοινοβούλιο και δικτατορία», σε Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος* (σ. 37-125). Αθήνα: Βιβλιόραμα, σ. 74-75· και Παναγιώτης Νούτσος (1992), *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974* (τ. 2). Αθήνα: Γνώση, σ. 363.

επιδόθηκε με ζήλο στη δίωξη κομμουνιστών, όπως θα δούμε λεπτομερέστερα παρακάτω.

Ο πολιτικός κόσμος, με την αδυναμία του να διαχειριστεί τις συνέπειες της κακοδιαχείρισης του παρελθόντος και να θεραπεύσει τις ανεπάρκειές του, αν δεν συνέβαλε ενεργά, τουλάχιστον άφησε παθητικά το δρόμο ανοιχτό για την παγίωση ενός καθεστώτος παρέμβασης του στρατού στα πολιτικά πράγματα και αυταρχικής αντίληψης για την εξουσία. Δεδομένων των παραπάνω, η επιβολή ενός δικτατορικού καθεστώτος υπό την ηγεσία ενός υψηλόβαθμου αξιωματικού –στην προκειμένη περίπτωση του στρατηγού Θ. Πάγκαλου– ήταν μάλλον αναμενόμενη. Η δικτατορία Παγκάλου, που εδραιώθηκε με την υποστήριξη τόσο των στρατιωτικών όσο και των περισσότερων πολιτικών ηγετών, παρουσιάστηκε αρχικά σαν μέτρο προστασίας της δημοκρατίας και διατήρησης του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η υποστήριξη στο καθεστώς Παγκάλου αποσύρθηκε όταν αυτό απέτυχε να ικανοποιήσει τα αιτήματα των υποστηρικτών του. Η πτώση του Πάγκαλου ήρθε από τους ίδιους αξιωματικούς που τον είχαν βοηθήσει να ανέλθει στην εξουσία.

ΤΑ ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΣΤΙΣ ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ

Το τέλος της Μικρασιατικής εκστρατείας σηματοδότησε την έναρξη μιας περιόδου πολυεπίπεδων αλλαγών. Μέσα στη δεκαετία της διαρκούς πολεμικής εμπλοκής η οποία είχε προηγηθεί, η εδαφική επικράτεια της χώρας υπερδιπλασιάστηκε,⁹ ενώ το 1923, με την υπογραφή της συνθήκης της Λωζάννης, συνενώθηκε και η δυτική Θράκη. Η παρατεταμένη πολεμική εμπλοκή υπήρξε για την Ελλάδα καταστροφική από οικονομικής άποψης. Οι δαπάνες για τη συντήρηση των στρατευμάτων στο Μακεδονικό μέτωπο, κατά του Βαλκανικούς πολέμους, η εκστρατεία στην Ουκρανία και, κατόπιν, η Μικρασιατική εκστρατεία καλύφθηκαν κυρίως από δύο πηγές εσόδων: έμμεση φορολογία και σύναψη εξωτερικών

⁹ Ρήγος, ό.π.. σ. 29.

δανείων,¹⁰ δηλαδή αφαίμαξη πόρων από την εσωτερική αγορά συν δάνεια χωρίς επενδυτική στόχευση, ίσον οικονομικός αυτοχειριασμός.

Η διαχείριση της αιφνίδιας αύξησης του πληθυσμού, συνακόλουθο της συνένωσης των Νέων Χωρών, σε συνάρτηση με τη μαζική έλευση των προσφύγων, συνιστούν νέες προκλήσεις για τους κυβερνώντες. Ο πληθυσμιακός αυτός όγκος, αποτελούμενος κυρίως από κοινωνικά υποκείμενα προερχόμενα από αστικά περιβάλλοντα και απασχολούμενα στο εμπόριο και τις υπηρεσίες, αναζητεί άμεση εργασιακή απορρόφηση. Επιπλέον, μετά το τέλος του πολέμου, και σταδιακά μέχρι το 1923, αποστρατεύεται ένας αρκετά μεγάλος αριθμός στρατιωτών που είχαν πολεμήσει στο μέτωπο, και που, πιθανότατα, ανέρχεται σε δεκάδες χιλιάδες.¹¹ Αυτοί οι απόστρατοι που επιστρέφουν πίσω στις εστίες τους προέρχονται κυρίως από φτωχά αγροτικά στρώματα και συναντούν πολύ μεγάλη δυσκολία στην κοινωνική τους ενσωμάτωση, για λόγους που θα αναλύσουμε διεξοδικότερα παρακάτω.

Μεταξύ των ετών 1922 και 1925 τα χαρακτηριστικά της απασχόλησης δεν άλλαξαν σημαντικά, παρά την αριθμητική αύξηση του εργατικού δυναμικού. Το μεγαλύτερο μέρος των εργατών απασχολούνταν σε μικρές βιοτεχνίες με μικρό αριθμό υπαλλήλων.¹² Όμως στις περισσότερες επιχειρήσεις ο αριθμός των εργατών παρέμεινε ο ίδιος, γεγονός που υποδηλώνει ότι το κεφάλαιο δεν είχε την τάση να συγκεντρώνεται σε ολοένα μεγεθυνόμενες βιομηχανίες, αλλά, αντίθετα, διασπείρονταν σε μικρές επιχειρήσεις. Με εξαίρεση την ταπητουργία, που αναπτύχθηκε με την έλευση των προσφύγων, δεν δημιουργήθηκαν νέοι κλάδοι απασχόλησης. Ωστόσο, αν και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά παρέμειναν τα ίδια, η αύξηση των εργατικών χεριών, δηλαδή η αυξημένη προσφορά εργασίας, σταδιακά διέλυσε τις συνεχνειακές δομές ανά κλάδο και πίεσε προς την απελευθέρωση των κλειστών επαγγελματιών.

¹⁰ Για περισσότερα, βλέπε Βασίλειος Τσίχλης (2010), *Μικρασιατική εκστρατεία και αναγκαστικό δάνειο*. Αθήνα: Νόβολι· και Σεραφείμ Μάξιμος (1975), *Κοινοβούλιο ή δικτατορία*; (2η έκδ.) Αθήνα: Στοχαστής, σ. 26, όπου και υπολογίζει το κόστος της Μικρασιατικής εκστρατείας στα 4 δισεκατομμύρια δραχμές.

¹¹ Συγκεκριμένα για τη Μυτιλήνη, ο αριθμός των αποστράτων φτάνει τουλάχιστον τις 15.000, βλέπε στο, Σοφία Ματθαίου (1985), Η εφημερίδα «Καμπάνα»: «Όργανο των εφέδρων και των ντόπιων συμφερόντων», Μυτιλήνη 1923-24. Μνήμων τχ. 10, σ. 217.

¹² Κατά την απογραφή του 1920 οι επιχειρήσεις φτάνουν τις 33.811, ενώ ο αντίστοιχος αριθμός για το 1930 ανέρχεται σε 76.703, στο Μαρκ Μαζάουερ (2009), *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σ. 131.

Οι εργατικές κινητοποιήσεις που πραγματοποιούνται την περίοδο αυτή σχετίζονται κυρίως με την επιδείνωση των εργασιακών συνθηκών μετά την Μικρασιατική καταστροφή. Οι μειώσεις μισθών, οι απολύσεις, η παράταση του ωραρίου εργασίας σε πολλές επιχειρήσεις το 1923 αποτελούν συνήθη εργοδοτική πρακτική. Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με την έλλειψη νομοθετικού πλαισίου που να προστατεύει τους εργαζόμενους, πυροδοτούν τη γενική απεργία του Αυγούστου του 1923, στην οποία συμμετέχουν 170.000 εργάτες.¹³ Η απεργιακή συγκέντρωση στο Πασαλιμάνι στις 23 του μήνα διαλύεται βίαια από το στρατό, με αποτέλεσμα το θάνατο έντεκα διαδηλωτών. Η ιστοριογραφία του εργατικού κινήματος θεωρεί την απεργία εκείνη σταθμό, καθώς υπήρξε το πρώτο ξέσπασμα μετά από πολλούς μήνες αδράνειας, αλλά και γιατί ακολουθήθηκε από πολύμηνη απαγόρευση της λειτουργίας των συνδικαλιστικών οργανώσεων και κάθε συνδικαλιστικής δράσης, με αποτέλεσμα οι εργατικές διεκδικήσεις να μπουν σε νέα φάση, καταναγκαστικής αυτή τη φορά, ύφεσης.

Κατάληξη παρόμοια με αυτή της απεργίας του Αυγούστου 1923 είχαν και άλλες απεργίες και κινητοποιήσεις: η Πρωτομαγιά του 1924 σημαδεύτηκε επίσης από συγκρούσεις, με τραυματίες και ένα νεκρό. Κάθε απόπειρα κινητοποίησης εισπράττει αστυνομική βία, απαγόρευση εκδηλώσεων, συλλήψεις, κλείσιμο εργατικών σωματείων.¹⁴

Παρά το συγκρουσιακό δυναμικό που διαθέτουν, τα εργατικά σωματεία διανύουν μια περίοδο ύφεσης συγκριτικά με την δυναμική που παρατηρείται τη δεκαετία του 1930. Οι οργανωτικές αδυναμίες μέσα στο εργατικό κίνημα, αφενός, και οι κοινωνικές ανακατατάξεις που προκαλεί η έλευση των βιαίως προλεταριοποιημένων προσφυγικών πληθυσμών, αφετέρου, είναι δύο παράγοντες που δρουν ανασταλτικά στην αποκρυστάλλωση των εργατικών διεκδικήσεων. Στο σύνολο τους, άλλωστε, οι πρόσφυγες, προσδοκώντας την απόδοση αποζημιώσεων για τις χαμένες περιουσίες τους, διάκεινται φιλικά προς τη βενιζελική παράταξη. Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με την ισχυρή κρατική καταστολή, συμβάλουν στην

¹³ Seraphem Seferiades, (1998). *Working-class Movements, 1780s-1930s: A European Macro-historical Analytical Framework and a Greek Case Study*. Michigan: Columbia University, σ. 686

¹⁴ Δημήτρης Λιβιεράτος (1985), *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα 1923-27*. Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, σ. 36.

αποδυνάμωση των εργατικών σωματείων, καθιστώντας τα έτσι ανίκανα να ασκήσουν ουσιαστική πίεση για αλλαγές σε κεντρικό πολιτικό επίπεδο.

Η κοινωνική και πολιτική κρίση του 1922 ήταν ένας επιπλέον λόγος που έκανε την επίλυση του ακανθώδους ζητήματος της διαχείρισης των δημοσίων γαιών και της απαλλοτρίωσης των μεγάλων γαιοκτησιών ακόμη πιο επιτακτική. Η σύγκρουση τσιφλικούχων - κολίγων σημάδεψε την κοινωνική ζωή της Θεσσαλίας ήδη από την περίοδο 1881-1910 και αποτυπώθηκε τόσο στα συχνά δημοσιεύματα του Τύπου όσο και στις οξείες αντιπαραθέσεις κατά τη συζήτηση του θέματος στη Βουλή. Σημείο-σταθμό αποτέλεσε η εξέγερση του Κιλελέρ τον Μάρτιο του 1910, η οποία έληξε με την πραγματοποίηση ογκώδους αγροτικού συλλαλητηρίου στη Λάρισα. Οι διοργανωτές του κατέθεσαν ψήφισμα με το οποίο ζητούσαν την απαλλοτρίωση των μεγάλων τσιφλικιών. Παρά τις έντονες κοινωνικές διεργασίες στον αγροτικό χώρο, οι διαδικασίες απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών ενεργοποιήθηκαν μόλις το 1917. Η αγροτική μεταρρύθμιση εγκαινιάστηκε με την ψήφιση στη Βουλή, τον Δεκέμβριο του 1917, του νέου αγροτικού νόμου 1072/1917.¹⁵

Ο νόμος αυτός τέθηκε σε πλήρη εφαρμογή μετά το 1922, καθώς μεσολάβησε μια διετία, από το 1920 έως το 1922, κατά την οποία η κυβερνώσα βασιλική παράταξη επιβράδυνε τις διαδικασίες απαλλοτρίωσης, ψηφίζοντας στις 2 Ιουλίου 1922 τον Ν. 2921, ο οποίος προστάτευε τα δικαιώματα των γαιοκτημόνων και έθετε προσκόμματα στην ταχεία απαλλοτρίωση των κτημάτων.¹⁶ Όμως η έκτακτη κατάσταση που είχε δημιουργηθεί με την έλευση των προσφύγων απαιτούσε άμεση αντιμετώπιση. Έτσι, κατά την περίοδο 1922-1926, οι διαδοχικές κυβερνήσεις διαμόρφωσαν, με συνεχείς

¹⁵ Ο νόμος αυτός προέβλεπε ότι όλες οι δημόσιες γαίες σε όλη τη χώρα, και όλα τα ιδιωτικά κτήματα με έκταση πάνω από 1.000 στρέμματα στην Θεσσαλία και την Β. Ελλάδα, και πάνω 3.000 στρέμματα στην υπόλοιπη χώρα, θα απαλλοτριώνονταν προκειμένου να διανεμηθούν σε μικροκαλλιεργητές, βλέπε στο Συλλογικό έργο (2011), *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*. Επιμέλεια Θανάσης Καλαφάτης, Ευάγγελος Προντζάς. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, σ. 51· και στο Νίκος Σβορώνος (1984), *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας* (Α. Ασδραχά, μεταφρ.). Αθήνα: Θεμέλιο.

¹⁶ Ειδικότερα, με το άρθρο 28 του Ν. 2921 προστατεύονταν οι γαιοκτήμονες της Παλαιάς Ελλάδας και της Ηπειροθεσσαλίας. Παράλληλα αυξήθηκαν οι εξαιρούμενες από απαλλοτρίωση ιδιοκτησίες. Αναλυτικότερα, βλέπε Σωκράτης Πετμεζάς (2002), *Αγροτική οικονομία*, σε Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος* (σ. 189-251). Αθήνα: Βιβλιόραμα, σ. 199.

τροποποιήσεις, ένα νομοθετικό πλαίσιο που διευκόλυνε την ταχεία διάλυση των τσιφλικιών και την παραχώρηση της γης σε μικροκαλλιεργητές.¹⁷

Το μεγαλύτερο μέρος των αγροτικών απαλλοτριώσεων πραγματοποιήθηκε μεταξύ 1923 και 1925. Η κυβέρνηση Πλαστήρα εξέδωσε, στις 15 Φεβρουαρίου του 1923, διάταγμα που προέβλεπε την έναρξη της απαλλοτρίωσης πριν την καταβολή αποζημίωσης, αίροντας ένα σοβαρό κώλυμα. Ένα ακόμη διάταγμα που διευθετούσε το ζήτημα της απαλλοτρίωσης ψηφίστηκε τον Νοέμβριο του 1925.

Η παράταση της εκκρεμότητας στη λύση του ζητήματος της διανομής γαιών εγκυμονούσε κινδύνους ριζοσπαστικοποίησης των αγροτικών πληθυσμών, πιθανότητα που δεν έμοιαζε και τόσο εξωπραγματική, δεδομένων των κινητοποιήσεων στην επαρχία τον Δεκέμβριο του 1924 και τον Ιανουάριο του 1925, στις οποίες υπήρξαν καταλήψεις μοναστηριακών κτημάτων και πραγματοποιήθηκαν ογκώδη συλλαλητήρια.

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ: Η ΣΧΕΣΗ ΚΡΑΤΟΥΣ -ΑΠΟΣΤΡΑΤΩΝ

Οι οργανώσεις παλαιών πολεμιστών εμφανίστηκαν μετά το τέλος της Μικρασιατικής εκστρατείας, στην αρχή πολυάριθμες, διάσπαρτες και αποκομμένες, χωρίς μεταξύ τους συντονισμό, πολύ γρήγορα όμως απέκτησαν υπολογίσιμη δυναμική, καταφέροντας να προκαλέσουν το άνοιγμα του δημοσίου διαλόγου σχετικά με τις υποχρεώσεις του κράτους απέναντι στους έφεδρους και τους ανάπηρους των Βαλκανικών πολέμων, της εκστρατείας στην Ουκρανία, και του Μικρασιατικού μετώπου.

Όμως, πριν ακόμη από τη Μικρασιατική καταστροφή και τη δημιουργία των παλαιοπολεμικών ενώσεων, είχε προηγηθεί η ίδρυση των ενώσεων Αναπήρων και Θυμάτων Στρατού. Οι ενώσεις αυτές είχαν αρχίσει να συστήνονται ήδη από το 1921 και, με το πέρασμα των χρόνων, περιλάμβαναν ανάπηρους από τα διάφορα μέτωπα

¹⁷ Ο.π., σ. 199-200.

της δεκαετούς πολεμικής εμπλοκής, καθώς και συγγενείς πεσόντων.¹⁸ Η αιτία του ταχύτατου πολλαπλασιασμού πολλών και ποικίλων τέτοιων ομάδων ήταν, κατά κύριο λόγο, η απουσία σοβαρής κρατικής μέριμνας για τους παλαίμαχους των πολέμων.

Τουλάχιστον μέχρι το 1922, η κρατική περίθαλψη για τους ανάπηρους ήταν μηδαμινή. Την απουσία κρατικής αρωγής έρχονταν να αναπληρώσουν διάφορα φιλανθρωπικά ιδρύματα, που όμως οι περιορισμένες δυνατότητές τους δεν αρκούσαν για να καλύψουν το κενό από την κρατική απουσία. Επιπλέον, κάποιες φιλανθρωπικές πρωτοβουλίες ευκατάστατων ιδιωτών είχαν μάλλον συμβολικό χαρακτήρα παρά προσέφεραν αξιοσημείωτο έργο.¹⁹ Από τα υπομνήματα των ενώσεων Αναπήρων και Θυμάτων Στρατού εξάγεται μια εικόνα απόλυτης εξαθλίωσης: *«Η θλιβερά αυτή κατάσταση των αναπήρων, δηλαδή των αναπήρων εκείνων που μένουν σήμερα χωρίς καμιάν εργασία έσπρωξαν την διοίκηση να ζητήσει τον οβολόν του λαού. Το φάσμα της κοινής της γδύμιας και της ξυπολιάς σπρώχνει την διοίκηση να αποτανθεί εις τον λαό και να ζητήσει την συνδρομή του»*.²⁰ Συνηγορούν στα παραπάνω οι αναφορές στον Τύπο της εποχής, καθώς και τα απομνημονεύματα: *«Πολλοί τη νύκτα διενυκτέρευον εις τας Αθήνας εις τα παγκάκια του Ζαπείου και τους Συντάγματος. Είχον δε σημειωθεί και νυκτερινές επιθέσεις αυτών κατά διαβατών και μικροληστείας»*.²¹

Εκτός από το ζήτημα της στέγασης και την αδυναμία να επενεταχθούν οι απόστρατοι, ανάπηροι και μη, στην αγορά εργασίας, υπέβασκε και το σοβαρότατο πρόβλημα της κρατικής αδυναμίας να διαχειριστεί το ζήτημα της δημόσιας υγείας. Τη δεκαετία των πολεμικών συρράξεων (1912-1922) αναδύθηκε στην επιφάνεια το τεράστιο πρόβλημα της δημόσιας υγείας των προηγούμενων ετών, και οδήγησε στη δημιουργία Υπουργείου Υγείας το 1917 στη Θεσσαλονίκη από την κυβέρνηση Εθνικής Αμύνης, με την αρωγή των συμμάχων.²² Ωστόσο, το νομοθετικό πλαίσιο δεν ήταν λειτουργικό, ενώ έλειπαν και οι αναγκαίοι πόροι. Το 1922, τα φιλόδοξα σχέδια για μια «νέα αρχή», με τη δημιουργία Υπουργείου Υγείας, όπως προέβλεπε ο Νόμος

¹⁸ Λιβιεράτος, ό.π., σ. 96.

¹⁹ Εμπρός, 15-8-1922.

²⁰ Ριζοσπάστης, 6-1-1923

²¹ Ελευθέριος Σταυρίδης (1988), *Τα παρασκήνια του Κ.Κ.Ε: Από της ιδρύσεως του μέχρι το 1950*. Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, σ. 137.

²² Seferiades, ό.π., σ. 430.

2882/1922, δεν ευοδώθηκαν, λόγω των καταστροφικών εξελίξεων. Η εισροή των προσφύγων επιδείνωσε δραματικά τις συνθήκες υγιεινής, ενώ η επιδημία εντερίτιδας και τυφοειδούς πυρετού που ξέσπασε την ίδια περίοδο ανάγκασε τις αρχές να ζητήσουν βοήθεια από την Κοινωνία των Εθνών.²³ Την αδυναμία ουσιαστικής αντιμετώπισης του προβλήματος αποκαλύπτουν οι στατιστικές της εποχής: Από το 1921 μέχρι το 1936 οι θάνατοι από τις πιο κοινές ασθένειες (τυφοειδής πυρετός, φυματίωση, μαλάρια) ήταν τριπλάσιοι από τους φυσικούς θανάτους λόγω γηρατειών.²⁴

Μέσα στις τάξεις των απομάχων πολέμου το θλιβερό πρωτείο κατείχε η φυματίωση, όπως καταδεικνύεται, πέρα των άλλων, και από τη δημιουργία, το 1924, της «Ένωσης Φυματικών Παλαιών Πολεμιστών». Τα δύο μεγαλύτερα σανατόρια, αυτό της «Σωτηρίας», στην Αθήνα, και εκείνο του Ασβεστοχωρίου, στη Θεσσαλονίκη, δέχονταν το μεγαλύτερο αριθμό ασθενών, που νοσηλεύονταν εκεί υπό άθλιες συνθήκες. Σύμφωνα με στοιχεία του 1924, στην Ελλάδα είχαν προσβληθεί από φυματίωση περίπου διακόσιες πενήντα χιλιάδες άνθρωποι, ενώ πενήντα χιλιάδες βρίσκονταν στα τελικά στάδια της νόσου.²⁵

Τα περισσότερα υπομνήματα και οι καταγγελίες των αναπήρων προς τις αρμόδιες αρχές, με τα οποία αιτούνταν βελτίωση των όρων επιβίωσης, συνήθως παρέμεναν αναπάντητα. Οι παροχές του κράτους απέναντι στους απόστρατους και τους ανάπηρους περιορίζονταν στη θέσπιση ορισμένων ρυθμιστικών νόμων που αφορούσαν τις αναπηρικές συντάξεις, καθώς και ορισμένες ευνοϊκές ρυθμίσεις για τους έφεδρους αξιωματικούς.²⁶ Μετά το τέλος των Βαλκανικών πολέμων είχε δημιουργηθεί η «Στέγη Πατρίδος», δημόσιο ίδρυμα που προσέφερε κατάλυμα σε άστεγους ανάπηρους, αλλά που όμως αδυνατούσε να ανταποκριθεί στο σύνολο των πραγματικών αναγκών των ενδιαφερόμενων.

Το θέμα της δημιουργίας δομών για την περίθαλψη των αναπήρων πολέμου έγινε πιεστικό για την ελληνική κυβέρνηση από το 1921, μετά από μεγάλες κινητοποιήσεις ενώσεων Θυμάτων Στρατού και φυματικών. Κατά τη διάρκεια του

²³ Μέχρι το 1923 είχαν στηθεί 250 κέντρα υγείας στη Μακεδονία και είχαν εμβολιαστεί περίπου 550.000 πρόσφυγες. Ό.π., σ. 431.

²⁴ Ό.π., σ. 437.

²⁵ Ριζοσπάστης, 15-5-1924.

²⁶ Ό.π., 21-2-1923.

1921 πραγματοποιήσαν για πρώτη φορά συγκεντρώσεις διεκδικώντας συντάξεις, ιατρική περίθαλψη και στέγη.²⁷ Μετά από αυτές τις κινητοποιήσεις, η κυβέρνηση Γούναρη θέσπισε το Νόμο 2769/1921.²⁸ Σε κοινοβουλευτική συνεδρίαση της 8ης Μαρτίου 1922, ο πληρεξούσιος της επιτροπής για την απόδοση των συντάξεων, Ι. Αργυρόπουλος, εισηγήθηκε σειρά προτάσεων που αφορούσαν τους ανάπηρους, όπως αύξηση των συντάξεων, δημιουργία υπουργείου Συντάξεων, Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας, διανομή γεωργικών κλήρων σε αναπήρους και διανομή δημόσιων γαιών σε απόστρατους. Οι προτάσεις αυτές επρόκειτο να αποτελέσουν τον κορμό του νόμου 2882/1922,²⁹ που όπως έμεινε στα χαρτιά.

Επί της ουσίας ο βασικός κορμός των αιτημάτων των ενώσεων θυμάτων πολέμου παρέμεινε ο ίδιος, καθώς δεν ψηφίστηκε ποτέ ένα πλήρες και συνεκτικό νομοθέτημα που να καλύπτει τις ανάγκες των αναπήρων και των οικογενειών τους. Τα αιτήματα των ενώσεων θυμάτων στρατού πριν από τη Μικρασιατική καταστροφή, ήταν κατά βάση συντεχνιακού χαρακτήρα και αφορούσαν κατά κύριο λόγο την αποκατάσταση των αναπήρων και των τραυματιών που ήταν ανίκανοι να εργαστούν και να συντηρηθούν, ζώντας επί της ουσίας στο περιθώριο: *«Η Πανελλήνιος Ένωσις Τραυματιών Πολέμου [...] λαβούσα υπόψιν την αθλίαν κατάστασιν εις ην έχουσιν περιέλθει οι ανάπηροι λόγω της μεγίστης αδράνειας ην επεδείξατο το Κράτος μέχρι σήμερον προς την τάξιν ημών μεταβάλλον ημάς εις επαίτας και μη προβλέπον εις ουδεμιάν δια την ύπαρξιν μας ικανοποιητικήν συνδρομήν συμφώνως των θυσιών ας υπέστημιν [...] ΨΗΦΙΖΟΜΕ 1) Όπως το Κράτος δια του Ταμείου του ή δι' άλλων Φιλανθρωπικών Ιδρυμάτων χορηγήσει εις ένα έκαστο των Αναπήρων ανά χίλιας πεντακόσιας δραχμάς (1.500) δια τας άμεσας ανάγκας τους ως βοήθημα. 2) Την άμεσον εφαρμογήν του περί συντάξεως Νόμου (2769) και την ταχυτέραν έκδοσιν των βιβλιαρίων συντάξεως 3) την ανέγερσιν συνοικισμού προς στέγασιν των οικογενειών*

²⁷ Κωνσταντίνος Καστρίτης ([χ.χ.]), *Ιστορία του Μπολσεβικισμού-Τροτσκισμού στην Ελλάδα* (τ. 1-2). Αθήνα: Εργατική πρωτοπορεία, σ. 138-141.

²⁸ Το 1922, μετά την κατάρρευση του Μικρασιατικού μετώπου, δημιουργήθηκε συνοικισμός αναπήρων στη θέση «Κουντουριώτικα». Η εγκατάσταση των αναπήρων όμως δεν ευδοκίμησε, καθώς η κυβέρνηση Πλαστήρα έδιωξε τους αναπήρους προκειμένου να δημιουργηθεί στην ίδια θέση προσφυγικός συνοικισμός. Λιβιεράτος, ό.π., σ. 95.

²⁹ *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων συνελεύσεως* (τ. Γ'), *Εθνικόν Τυπογραφείον, Εν Αθήναις 1922. Συνεδρία ΞΔ' της 8ης Μαρτίου 1922.*

*προσφύγων αναπήρων [...] 4) Την αύξησιν της συντάξεως επί τη βάση του τρέχοντος εργατικού ημερομισθίου δια της βαρείας φορολογίας των εκ του πολέμου πλουτισάντων».*³⁰

Αν κάτι αναδεικνύεται μελετώντας το σύνολο των αιτημάτων των ενώσεων και τη διάρθρωση τους, αυτό είναι το συλλογικό αίτημα των απομάχων και των αναπήρων για τον τερματισμό της κοινωνικής περιθωριοποίησης που υφίσταντο μετά την επιστροφή τους από το μέτωπο του πολέμου.³¹ Ο αποκλεισμός τους από την αγορά εργασίας όχι μόνο λόγω της φυσικής αδυναμίας τους να εργαστούν, αλλά και λόγω της υψηλής ανεργίας, τους αποστερούσε τη δυνατότητα κοινωνικής αναπαραγωγής. Σε αυτά τα αιτήματα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι το κράτος άρχισε να ανταποκρίνεται αρκούμενο να θεσμοθετεί μόνο για τα απολύτως απαραίτητα, κι αυτό όταν πια άρχισε να γίνεται ορατός ο κίνδυνος ριζοσπαστικοποίησης των εξαθλιωμένων και κοινωνικά αποκλεισμένων αποστράτων και αναπήρων.

Δεν είναι, επομένως, δυσεξήγητη η απήχηση των ενώσεων θυμάτων στρατού και των παλαιοπολεμικών οργανώσεων στους απόμαχους και τους ανάπηρους του 1912-1922, αν λάβουμε υπ' όψιν την γενικευμένη δυσαρέσκειά τους λόγω της εντεινόμενης φτωχοποίησης τους και της αδυναμίας τους να ενταχθούν στο κοινωνικό σύνολο. Υπό αυτές τις συνθήκες, οι ριζοσπαστικές οργανώσεις που απευθύνονταν στους ανάπηρους και τους απόστρατους μπόρεσαν να βρουν πρόσφορο έδαφος, συσπειρώνοντας μεγάλο αριθμό ενδιαφερομένων, κάτι το οποίο απέτυχαν να κάνουν οι ενώσεις εφέδρων αξιωματικών, οι οποίες είχαν διαφορετική κοινωνική βάση.

Αυτή ήταν περίπου η κατάσταση που είχε διαμορφωθεί μέχρι το καλοκαίρι του 1922, όταν το οδυνηρό τέλος της Μικρασιατικής εκστρατείας ήλθε να αλλάξει άρδην τις, ούτως ή άλλως, επισφαλείς κοινωνικές ισορροπίες.

³⁰ Ριζοσπάστης, 4-12-1922.

³¹ «Ελληνικέ Λαέ, ζητάμε τον οβολόν σου δια τους ανάπηρους εκείνους που σήμερα κινώνται στους δρόμους χωρίς καμίαν εργασίαν εγκαταλελειμένοι από το κράτος δια το οποίο εθυσιάσθηκαν και δια το οποίον προσέφεραν ό,τι πολυτιμότερο είχαν εις αυτόν τον κόσμον». Ό.π., 6-1-1923.

ΣΕΚΕ ΚΑΙ ΠΑΛΑΙΟΙ ΠΟΛΕΜΙΣΤΕΣ

Προκειμένου να μιλήσουμε για την ιδεολογικοπολιτική κυριάρχηση του ΣΕΚΕ(Κ) στο παλαιοπολεμικό κίνημα, που σε ένα βαθμό μας βοηθάει να ερμηνεύσουμε την ριζοσπαστικοποίηση των ενώσεων των αποστράτων, θα δομήσουμε το παρακάτω κεφάλαιο γύρω από την ιδεολογική εξέλιξη του –αρχικά σοσιαλιστικού, και στη συνέχεια κομμουνιστικού– κόμματος αναφορικά με τις θέσεις του για το εθνικό ζήτημα. Η περίοδος 1918-1924, για το ΣΕΚΕ, χαρακτηρίζεται από τον διεθνιστικό προσανατολισμό και την αποδοχή των λενινιστικών θέσεων περί ενιαίου μετώπου αγροτών-εργατών, θέματα που θα μας απασχολήσουν στην πορεία. Θα εξετάσουμε, συνακόλουθα, την επιρροή που άσκησαν στο νεαρό σοσιαλιστικό κόμμα ορισμένα σημαντικά γεγονότα που έλαβαν χώρα στο εγχώριο και στο διεθνές σκηνικό, τόσο σε πολιτικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο ιδεών.

ΑΝΤΙΠΟΛΕΜΙΚΟ ΠΡΟΤΑΓΜΑ ΚΑΙ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ

Το «Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδας» (ΣΕΚΕ) ιδρύθηκε το 1918, μετά από πολλές διαβουλεύσεις μεταξύ των ελληνικών σοσιαλιστικών ομάδων. Σε αντίθεση με αυτό που συνέβη στην υπόλοιπη Ευρώπη, όπου η Οκτωβριανή Επανάσταση, τον προηγούμενο χρόνο, προκάλεσε τριγμούς και διαλυτικές τάσεις, και τα περισσότερα σοσιαλιστικά κόμματα διασπάστηκαν, με αποτέλεσμα να αποδυναμωθούν, στο ΣΕΚΕ η Οκτωβριανή Επανάσταση επέδρασε περισσότερο συσπειρωτικά, και στο εσωτερικό του επικράτησαν οι ριζοσπαστικότερες τάσεις. Όπως επισημαίνει ο Ελεφάντης: *«Πολιτικό προσωπικό του νέου κόμματος παραμένει το μάχιμο προσωπικό των διάφορων σοσιαλιστικών ομάδων που το ίδρυσαν, και ο ηγετικός του πυρήνας συγκροτείται από τις ηγετικές προσωπικότητες των ίδιων αυτών ομάδων»*.³²

³² Άγγελος Ελεφάντης (1999), *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης: Κ.Κ.Ε. και αστισμός στον μεσοπόλεμο*, (3η έκδ.) Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 30· και στο ΚΚΕ (1974), *Επίσημα κείμενα τ.1 1918-1924*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 3-4. Οι ομάδες που συγκρότησαν το ΣΕΚΕ ήταν οι σοσιαλιστικές οργανώσεις Αθηνών, Πειραιά, Βόλου, Καβάλας, Κέρκυρας, η «Φεντερασιόν», οι Σοσιαλιστικές νεολαίες Αθηνών, Πειραιά, Θεσσαλονίκης και Βόλου, το Σοσιαλιστικό Κέντρο Αθηνών, καθώς και οι εφημερίδες *Εργατικός Αγών*, *Αβάντι* και *Σοσιαλισμός*.

Το ΣΕΚΕ, που αργότερα μετονομάστηκε σε ΚΚΕ, ήταν το αποτέλεσμα της επιθυμίας των σοσιαλιστών της Ελλάδας να συνενωθούν κάτω από μια κοινή πολιτική στέγη. Η ιδεολογική μετατόπιση του κόμματος, από την ίδρυση του μέχρι το 1924, οπότε το ΣΕΚΕ, στο Γ΄ Έκτακτο Συνέδριό του, προσχώρησε στην Γ΄ Διεθνή, αποτέλεσε μια αργή και καθ' όλα επίπονη πολιτική διεργασία που επηρέασε όλους τους βραχίονες του κόμματος.

Το εθνικό ζήτημα πάντοτε ήταν για τους σοσιαλιστές στην Ελλάδα, και όχι μόνο, ιδιαίτερα ακανθώδες. Ήδη πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο οι θέσεις των ελλήνων σοσιαλιστών αναφορικά με τις εθνικές διεκδικήσεις και, πιο συγκεκριμένα, με το Ανατολικό ζήτημα, βρίσκονταν υπό διαρκή διαμόρφωση. Οι διάφορες ομάδες, πέρα από τις συχνά εκ διαμέτρου αντίθετες θέσεις που είχαν μεταξύ τους επάνω σε πολλά θέματα, αδυνατούσαν να τοποθετηθούν χωρίς αμφιταλαντεύσεις στο, ούτως ή άλλως, εξαιρετικά περίπλοκο εθνικό ζήτημα. Παρόλα αυτά, συμφωνούσαν μεταξύ τους σε ορισμένες βασικές θέσεις, όπως η σύνδεση του ιμπεριαλισμού με τον μιλιταρισμό, και η αντίθεση στον πόλεμο.³³ Ωστόσο, οι διεθνιστικές αυτές διακηρύξεις εγκαταλείφθηκαν όταν προέκυψαν φλέγοντα ζητήματα, όπως ο διαμοιρασμός των εδαφών που θα προέκυπταν μετά την επικείμενη διάλυση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.³⁴

Με το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, η «Φεντερασιόν», που την περίοδο εκείνη αποτελεί την πιο σημαντική σοσιαλιστική ομάδα στην Ελλάδα, είναι η μόνη που υπερασπίζεται την αποχή από τις πολεμικές συρράξεις και εμμένει στο διεθνιστικό πρόταγμα.³⁵ Διαμετρικά αντίθετη ήταν η θέση των σοσιαλιστών της ομάδας Δρακούλη, οι οποίοι μάλιστα υποστήριξαν την ιδέα της τελικής σύγκρουσης, που, όπως πίστευαν, θα έθετε τέρμα στην πρωσική απολυταρχία.³⁶ Οι έλληνες

³³ Πρόκριναν επιπλέον την προοπτική δημιουργίας μιας διαβαλκανικής σοσιαλιστικής συμμαχίας που θα προωθούσε ειρηνικά τα συμφέροντα των κρατών που θα συμμετείχαν σε αυτή, βλέπε Γεώργιος Λεονταρίτης (1979), *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*. Αθήνα: Εξάντας, σ. 32.

³⁴ Ό.π., σ. 91-131.

³⁵ Ό.π., σ. 71-72. Με το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, η Φεντερασιόν από την αρχή υποστήριξε την μη εμπλοκή στον πόλεμο, φτάνοντας μέχρι του σημείου να συμμετάσχει στον αντιπολεμικό εκλογικό συνασπισμό των βασιλικών και Κορδάτος, Γ. (1972), *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, (7η έκδ.). Αθήνα: Μπουκουμάνης, σ. 274-277.

³⁶ Ό.π., σ. 63-66. Παρόμοια θέση για την τελική σύγκρουση είχαν και οι Ευρωπαίοι πασιφιστές στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, βλ. Sandi Cooper (1991), *Pacifism in France, 1889-1914*:

σοσιαλιστές βρίσκονταν και εκείνοι, όπως και οι γείτονες ομοϊδεάτες τους, παγιδευμένοι ανάμεσα στον επιθετικό ιμπεριαλισμό που επιδείκνυαν οι ηγεσίες των κρατών τους και στο πρακτικά ανέφικτο των σοσιαλιστικών ιδεωδών τους: της ειρηνικής επίλυσης του Ανατολικού ζητήματος, με βάση την αυτοδιάθεση των λαών. Οι αλλαγές που συντελέστηκαν μέσα στα επόμενα χρόνια δεν επηρέασαν μόνο τη σοσιαλιστική σκέψη, αλλά και την ελληνική κοινωνία στο σύνολο της.

Η δεκαετία 1912-1922 υπήρξε μια ταραγμένη περίοδος για την Ελλάδα. Ο ελληνικός στρατός βρισκόταν σε κατάσταση διαρκούς πολεμικής ετοιμότητας ή και άμεσης εμπλοκής, με μικρότατα διαλείμματα, επί δέκα ολόκληρα χρόνια. Άμεση εμπλοκή σε εχθροπραξίες είχε στους Βαλκανικούς πολέμους (1912-13), στην εκστρατεία στην Ουκρανία (1919) και στη Μικρασιατική εκστρατεία (1919-22), ενώ κατά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο η εμπλοκή ήταν έμμεση, υποστηρικτική της παρουσίας των γαλλικών στρατευμάτων στη Βόρεια Ελλάδα (1916-1918). Τα χρόνια αυτά η χώρα διπλασίασε την έκταση της με τη συνένωση, το 1912-13, της Κρήτης, της Μακεδονίας και της Ηπείρου, και, το 1920 της Δυτικής Θράκης.

Αλλά η διεύρυνση των εθνικών συνόρων δεν συνεπαγόταν απαραίτητως την εθνοτική ομοιογένεια και εθνική ομοθυμία. Όταν, μετά το 1913, οι Νέες Χώρες έγιναν η δεξαμενή άντλησης ανθρώπινου δυναμικού προς επάνδρωση ενός στρατού σε διαρκή ετοιμότητα, οι επιστρατεύσεις αυτές συνάντησαν πολλά προσκόμματα, καθώς, όπως αποδείχθηκε γρήγορα, οι επίστρατοι δεν ήταν πρόθυμοι να βρεθούν στο μέτωπο για να υπερασπιστούν μια κρατική οντότητα της οποίας μόλις πρόσφατα είχαν γίνει μέρος. Οι μερικές επιστρατεύσεις του 1917 που πραγματοποίησε η κυβέρνηση Εθνικής Αμύνης, δεν είχαν το επιθυμητό αποτέλεσμα, καθώς, πέρα από τις οικονομικές δυσκολίες, συνάντησαν και την έντονη δυσαρέσκεια των νεοσύλλεκτων, που σε ορισμένες περιπτώσεις προσέλαβε εξεγερσιακά χαρακτηριστικά.³⁷

International Peace as a Human Right Author(s): Sandi E. Cooper *French Historical Studies* 17, (2), σ. 383-384.

³⁷ Το Φεβρουάριο του 1918 σημειώθηκε ανταρσία στο 2ο Σύνταγμα Πεζικού στη Λαμία, και επίσης στη Θήβα, όπου τριακόσιοι επίστρατοι ενώθηκαν με τους στασιαστές της Λαμίας και κατέλαβαν ένα σιδηροδρομικό σταθμό. Οι συγκρούσεις μεταξύ των δυνάμεων στρατού και των στασιαστών είχαν ως αποτέλεσμα το θάνατο 38 ανθρώπων. Ταραχές μικρότερης έντασης σημειώθηκαν και σε άλλες πόλεις, οι οποίες όμως κατεστάλησαν από τα κυβερνητικά στρατεύματα. Βλέπε Γεώργιος Λεονταρίτης (2000), *Η Ελλάδα στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο 1917-1918*, (Β. Οικονομίδης, μεταφρ.). Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σ. 199-214.

Όταν, τον Μάιο του 1919, ξεκινούσε η Μικρασιατική εκστρατεία, το ΣΕΚΕ, το οποίο αριθμούσε τότε ελάχιστους μήνες ύπαρξης, έχοντας ιδρυθεί τον Νοέμβριο του 1918, υιοθέτησε ξεκάθαρα αντιπολεμική στάση, προτάσσοντας το σύνθημα «Όχι στον πόλεμο» κατηγορώντας την αστική πολιτική για τυχοδιωκτισμό και ιμπεριαλιστικές βλέψεις, και υπογραμμίζοντας, παράλληλα, τα οφέλη της Αγγλίας από τον επεκτατικό αυτό πόλεμο.³⁸ Είχε προηγηθεί, στα τέλη Ιανουαρίου 1919, οπότε αποβιβάστηκαν στην Οδησό τα πρώτα τμήματα του ελληνικού εκστρατευτικού σώματος, η έντονα επικριτική τοποθέτηση του ΣΕΚΕ για τη συμμετοχή της Ελλάδας στη εκστρατεία της Αντάντ στην Ουκρανία εναντίον του Κόκκινου Στρατού και της νεαρής Σοβιετικής Δημοκρατίας.³⁹

Στην πληθώρα των προκηρύξεων του που κυκλοφορούν τα τρία χρόνια της Μικρασιατικής εκστρατείας –η οποία καταγγέλλεται σε αυτές ως «ιμπεριαλιστική»– είναι πρόδηλος ο διεθνιστικός προσανατολισμός του ΣΕΚΕ και η προσέγγιση του πολέμου με αναλυτικό εργαλείο την πάλη των τάξεων και την παραδοχή ότι η τάξη των καταπιεστών και η τάξη των καταπιεζομένων, η ταξική κοινωνική συγκρότηση, είναι ένα φαινόμενο με υπερεθνικό χαρακτήρα.⁴⁰ Διακρίνονται, παράλληλα, οι ιδεολογικές επιρροές του ρωσικού ΚΚ και η θετική απόκριση στην ιδέα της ίδρυσης Βαλκανικής Ομοσπονδίας, ενώ η σοβιετική Ρωσία παρουσιάζεται σαν ο μοναδικός εγγυητής της σταθερότητας στην περιοχή.⁴¹

Τον Οκτώβριο του 1920, η ογκώδης προεκλογική συγκέντρωση του ΣΕΚΕ – περίπου 50.000 κόσμου– μετατράπηκε σε διαδήλωση αντιπολεμικού χαρακτήρα.⁴² Πολύ συχνά, οι εργατικές διαδηλώσεις μετατρέπονταν σε αντιπολεμικά συλλαλητήρια με την υποστήριξη του κόμματος, όπως συνέβη στην περίπτωση της Καβάλας όπου τον Ιούνιο του 1921 πραγματοποιήθηκε συγκέντρωση διαμαρτυρίας για το καπνεργατικό επ' ευκαιρία της άφιξης του Γούναρη στην πόλη.⁴³ Τον Φεβρουάριο του 1921 διοργανώθηκε αντιπολεμικό συλλαλητήριο στην Δράμα, το οποίο συνοδεύτηκε

³⁸ Επίσημα κείμενα, ό.π., σ. 11-12.

³⁹ Ο.π., σ. 228.

⁴⁰ Ριζοσπάστης, 24-3-1922, και Επίσημα κείμενα, ό.π. σ. 104-110, 114-116 και 163-165.

⁴¹ Ριζοσπάστης, 21-6-1922, 11-5-1922.

⁴² Χρήστος Βραχνιάρης (1985), *Ανάμεσα σε δύο εξεγέρσεις: Κιλελέρ 1910 - Τρίκαλα 1925*. Αθήνα: Αλφειός, σ. 80.

⁴³ Σταυρίδης, ό.π., σ. 43.

από συγκρούσεις με τη χωροφυλακή και από συλλήψεις. Παρόμοιες σκηνές είχαν επαναληφθεί νωρίτερα τον ίδιο χρόνο στο πανεργατικό συλλαλητήριο του Βόλου, που είχε και αυτό αντιπολεμική χροιά.⁴⁴ Την ίδια περίοδο υπήρξαν επίσης συλλαλητήρια υπέρ της συνέχισης του πολέμου, διοργανωμένα αυτά από την κυβέρνηση, με στόχο την εξύψωση του εθνικού φρονήματος, στα οποία συχνά συμμετείχαν μέλη εργατικών σωματείων φίλα προσκείμενα στο ΣΕΚΕ προκειμένου να τα παρακωλύσουν.⁴⁵

Παράλληλα, το ΣΕΚΕ εξέφραζε ανοιχτή αντιπολεμική ρητορική μέσα από τις σελίδες του «Ριζοσπάστη» και των λοιπών φιλικών εντύπων. Διαβάζουμε χαρακτηριστικά: *«Ενώ το Έθνος επεζήτει και επιζητεί τον ταχύτερον τερματισμόν του πολέμου, εύρε κατά την μεταβενιζελικήν ταύτην περίοδον τον χειρότερον πολιτικόν εις την κλασικωτέραν εκπροσώπησιν της αβουλίας, της δικοσοφίας, της αστασίας, του αιώνιου δισταγμού και του σκεπτικισμού, της ατολμίας, της βραδύτητος των αποφάσεων, τον Κο Γούναρην [...] Η νέα Κυβέρνησις καταντά χειροτέρα της παλαιάς, διότι η εγκληματική της πολεμική πολιτική ενισχύεται δια της προσχωρήσεως εις αυτήν του πρότερον –αδιάφορον πώς και διατί– αντιπολιτευόμενου αυτήν. Δεν είχομεν όθεν άδικον όταν την Κυβέρνησιν του συνασπισμού ωνομάσαμεν Κ υ β έ ρ ν η σ ι ν Σ υ ν α σ π ι σ μ ο ύ κ α τ ά τ ο υ λ α ο ύ»*.⁴⁶

Η αποτυχία του κόμματος των Φιλελευθέρων στις βουλευτικές εκλογές της 1ης Νοεμβρίου 1920, διαρκούσης της πολεμικής εμπλοκής, δείχνει ξεκάθαρα τη λαϊκή αποδοκιμασία στην πολιτική της συνέχισης της Μικρασιατικής εκστρατείας. Στις εκλογές αυτές, το ΣΕΚΕ, με σύνθημα «Όχι στον πόλεμο», συγκέντρωσε περίπου 100.000 ψήφους, ασκώντας μέσα από τον «Ριζοσπάστη» και τον «Εργατικό αγώνα» δριμεία κριτική στην αστική πολεμική πολιτική.⁴⁷ Νικητής των εκλογών εκείνων αναδείχθηκε το Λαϊκό Κόμμα, με το σύνθημα της πολεμικής απεμπλοκής, όπως όμως έχει επισημανθεί από αρκετούς μελετητές της περιόδου, η νίκη αυτή δεν οφειλόταν σε μια παγιωμένη πολιτική μεταστροφή του εκλογικού σώματος, αλλά στην επιθυμία

⁴⁴ Βραχνιαρης, ό.π.,

⁴⁵ Σταυρίδης, ό.π., σ. 49.

⁴⁶ *Ριζοσπάστης*, 11-5-1922, τίτλος άρθρου: «Πόλεμος». Αναφέρεται στην κυβέρνηση Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη, που είχε αναλάβει τη διακυβέρνηση μόλις δύο ημέρες νωρίτερα και αποτελούνταν από ένα συνασπισμό αντιβενιζελικών κομμάτων.

⁴⁷ Ελεφάντης, ό.π., σ. 335.

τερματισμού της Μικρασιατικής εκστρατείας.⁴⁸ Υπό το πρίσμα αυτή της επισήμανσης μπορούμε να ευκολότερα ερμηνεύσουμε την καταβράθρωση του ΣΕΚΕ στις επόμενες βουλευτικές εκλογές, αυτές του 1923, όπου συγκέντρωσε μόνο 18.000 ψήφους.⁴⁹ Τα ιδιαίτερα υψηλά εκλογικά ποσοστά του 1920 δεν αντικατοπτρίζουν μια πραγματική διεύρυνση της εκλογικής βάσης του ΣΕΚΕ, αλλά τη δυσαρέσκεια για τη βενιζελική κυβέρνηση, δυσαρέσκεια προερχόμενη πρωτίστως από τους ίδιους τους στρατιώτες του μετώπου.

Η Μικρασιατική εκστρατεία στηρίχθηκε σε ένα στράτευμα σωματικά και ψυχικά καταπονημένο και καταπτοημένο, ενώ το σταδιακά διαφαινόμενο αδιέξοδο του εγχειρήματος συνέβαλε και επέτεινε τη γενικευμένη επιθυμία για τερματισμό του πολέμου. Η πληθώρα των χειρόγραφων ή, σε εξαιρετικές περιπτώσεις, πολυγραφημένων εφημερίδων που διακινούνταν στα μετόπισθεν από τα τέλη του 1921, και οι οποίες ξεπερνούν αριθμητικά τους είκοσι τίτλους,⁵⁰ δίνει μια αρκετά σαφή εικόνα της ψυχολογίας των κληρωτών.

Η θεματολογία των αυτοσχέδιων αυτών φύλλων περιστρέφεται γύρω από την καθημερινότητα των στρατιωτών. Θα ξεχωρίσουμε ανάμεσά τους τον χειρόγραφο «Αραμπά», καθώς είναι το πιο πολυσέλιδο –φτάνει έως και τις 12 σελίδες– και παρουσιάζει το μεγαλύτερο θεματικό ενδιαφέρον. Επίσης την «Φούντα» και τον «Ερυθρό Φρουρό». Τη «Φούντα» –έντυπο ποικίλης ύλης και αυτό– εξέδιδε ο Θ. Μαλαβέτας, ψευδώνυμο πίσω από το οποίο κρυβόταν ο Γ. Νίκολης, δραστήριο στελέχος του ΣΕΚΕ μετά τον πόλεμο. Από το υλικό που δημοσιεύεται στα περισσότερα από αυτά τα φύλλα –άρθρα σατυρικού περιεχομένου, γελοιογραφίες, ποιήματα– σκιαγραφείται μια εικόνα για τις δραστηριότητες των στρατιωτών από την οποία αναδύεται μια κατάσταση παρατεταμένης αναμονής και απραξίας, χωρίς διαφαινόμενη ημερομηνία λήξης.⁵¹

Το μόνο από τα φύλλα αυτά το οποίο έκανε ανοιχτή αντιπολεμική προπαγάνδα ήταν ο «Ερυθρός Φρουρός». Το εξέδιδε ο Π. Πουλιόπουλος και υπήρχαν σε αυτό κείμενα και του Γ. Νίκολη. Η έκδοση του «Ερυθρού Φρουρού» κόστισε στους

⁴⁸ Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 44.

⁴⁹ Ελεφάντης, ό.π., σ. 335.

⁵⁰ Δημήτρης Χαροντάκης (2003), «Οι εφημερίδες των στρατιωτών του Μικρασιατικού Μετώπου 1921-22», *Τα νέα του ΕΛΙΑ*, 62, σ. 19.

⁵¹ *Η Φούντα*, Έτος Α', Αριθ. 22 Τ.Τ. 923, 5 Ιουλίου 1922.

Πουλιόπουλο, Νίκολη, Μοναστηριώτη, Οικονόμου και Μπονάνο κάποιους μήνες πειθαρχικής κράτησης, μετά το τέλος της οποίας τους διασκόρπισαν σε απομακρυσμένες μεταξύ τους μονάδες.⁵² Ο Πουλιόπουλος συλλαμβάνεται ξανά, και απελευθερώνεται με την κατάρρευση του μετώπου.⁵³ Τα παραπάνω συνδέονται με τη δημιουργία αμιγώς κομμουνιστικών και αντιμιλιταριστικών πυρήνων στο μέτωπο.

Βέβαια, η αλλαγή της ψυχολογίας των ελλήνων στρατιωτών και η κούραση τους οφείλεται μάλλον στις κακουχίες του πολέμου παρά στην κομμουνιστική αντιπολεμική προπαγάνδα, αν και στα απομνημονεύματα ορισμένων υψηλόβαθμων αξιωματικών του στρατού η προπαγάνδα αυτή κατατάσσεται στις αιτίες της πτώσης του ηθικού των στρατιωτών. Μια τέτοια εικόνα του εθνικού στρατού το καλοκαίρι του 1922 μας δίνει και ο τότε ταγματάρχης Π. Παναγάκος: *«Η επί μακρούς μήνας εν αδρανεία και υπό σκηνάς ή εις τα χαρακώματα διαβίωσης του Ελληνικού Στρατού επί του Μικρασιατικού Μετώπου, η κακή διατροφή των ανδρών [...] η αντίληψις των ότι ο επί τόσα χρόνια συνεχιζόμενος εν Μικρά Ασία πόλεμος δεν ήγγιζεν εις το τέρμα του [...] η εντατική Πολιτική προπαγάνδα και η κομμουνιστική διάβρωσις είχαν υπονομεύσει την πειθαρχίαν και την αντίληψιν του καθήκοντος των»*.⁵⁴ Σε κάθε περίπτωση, πρέπει να επισημάνουμε την αισθητή ριζοσπαστικοποίηση που συντελέστηκε στις τάξεις των κληρωτών και των χαμηλόβαθμων αξιωματικών, σαν αποτέλεσμα, κυρίως, της φυσικής και ψυχικής κόπωσης των στρατευμένων μετά από την εμπλοκή τώσων ετών στις πολεμικές διεργασίες μακριά από τις εστίες τους.

Οι πιθανές κινήσεις, που με οποιονδήποτε τρόπο μπορούσαν να απειλήσουν την συνοχή του στρατεύματος, βρίσκονταν υπό στενή παρακολούθηση, μέσω της τοποθέτησης «εθνικοφρόνων» στρατιωτών, οι οποίοι ενημέρωναν τους ανώτερους τους για τις πράξεις και τις παραλήψεις των συμπολεμιστών τους, και σε περίπτωση που οι υποψίες κρίνονταν βάσιμες ή προέκυπταν αξιόπιστα στοιχεία, η στρατονομία προχωρούσε στα προβλεπόμενα: στρατοδικεία, φυλακίσεις και διάλυση των πυρήνων.⁵⁵ Άλλωστε οι ανησυχίες των ανωτέρων για τη διάρρηξη του στρατιωτικού

⁵² Το Βήμα, 12-11-1978, τίτλος άρθρου: «Έτσι γεννήθηκε για πρώτη φορά το Κ.Κ.Ε.: Μιλούν για πρώτη φορά οι δημιουργοί του».

⁵³ Ο.π.,

⁵⁴ Π. Παναγάκος (1960), *Συμβολή εις την Ιστορίαν της δεκαετίας 1912-1922*. Αθήνα: [χ.ε.], σ. 555.

⁵⁵ ΓΕΣ ΔΙΣ, Μικρασιατική εκστρατεία, φ. 311, «*Εκθεις εν τη Μακεδονία κομμουνιστικής κινήσεως*», 11-1922.

φρονήματος δεν ήταν αβάσιμες. Τα συνεχόμενα κρούσματα λιποταξίας, αλλά και οι υψηλοί αριθμοί φυγόστρατων, ειδικά στην προσφάτως συνενωθείσα Κρήτη, μάλλον αποκαλυπτικές ήταν της συλλογικής απροθυμίας των κληρωτών να «συνδράμουν» στην εθνική προσπάθεια, παρά ενδεικτικές της εικόνας ενός στρατού συνεκτικού και σε ετοιμότητα.⁵⁶ Χαρακτηριστικά, στην Αθήνα οι Αρχές πραγματοποιούσαν από το 1921 συστηματικούς ελέγχους, και ζητούνταν από τους διερχόμενους να επιδείξουν τα στρατολογικά έγγραφα που όλοι οι άρρενες πολίτες όφειλαν να φέρουν μαζί τους, προκειμένου να εντοπιστούν και να προσαχθούν οι ανυπότακτοι.⁵⁷ Το αίτημα, λοιπόν, για απεμπλοκή από τον πόλεμο, όπως εκφράζεται υπόρρητα μέσα από τις γραμμές των χειρόγραφων φυλλαδίων και αποτυπώνεται στους αριθμούς των λιποτακτών και των φυγόστρατων, αναδύεται σε συλλογικό και διευρυμένο επίπεδο.

Η υπόγεια αντιπολεμική ζύμωση και δράση που είχε αναπτυχθεί μέσα στο στράτευμα ήταν οργανωμένη από μέλη και συμπαθούντες του κόμματος χωρίς την άδεια ή την αρωγή του ΣΕΚΕ. Παρά την άσκηση αντιπολεμικής προπαγάνδας μέσω του Τύπου και παρά τη διοργάνωση αντιπολεμικών συλλαλητηρίων, μέχρι τον Μάιο του 1922, οπότε συγκροτήθηκε, με απόφαση της ΕΕ του κόμματος, Ειδική Κεντρική Επιτροπή των στρατιωτών του μετώπου, με αρμοδιότητα τον συντονισμό της αντιπολεμικής δραστηριότητας,⁵⁸ το ΣΕΚΕ, σε επίπεδο κεντρικής πολιτικής καθοδήγησης, δεν είχε κινητοποιηθεί για την προπαγάνδισή των θέσεων του στις τάξεις των κληρωτών. Αυτό στο οποίο συγκλίνουν οι μέχρι στιγμής διαθέσιμες πηγές είναι η αυτονομία του αντιπολεμικού μηχανισμού από την κεντρική ηγεσία του κόμματος, καθώς δεν υπήρχε κάποια σταθερή γραμμή σχετική με την αντιπολεμική δράση, ενώ την περίοδο εκείνη επικρατούσαν οι ρεφορμιστικές απόψεις της «μακράς νομίμου υπάρξεως» του κόμματος.⁵⁹ Η δράση στο μέτωπο ήταν σε πολύ μεγάλο βαθμό αυτοργανωμένη,⁶⁰ σύμφωνα μάλιστα με τον Α. Ελεφάντη, οι αρχικοί

⁵⁶ ΓΕΣ ΔΙΣ, Μικρασιατική εκστρατεία, φ. 306, «Έκθεσις και αρχείον αναφορών διαφόρων αρχών περί της κομμουνιστικής κινήσεως λαού και στρατού», 4-11-1922· και ΓΑΚ, Αρχείο πολιτικού γραφείου πρωθυπουργού (1917-1928), φ. 704. Στο Σταυρίδης, ό.π., σ. 66, αναφέρεται ένας αριθμός 60.000 λιποτακτών.

⁵⁷ Σταυρίδης, ό.π., σ. 55.

⁵⁸ Άγις Στίνας (1985), *Αναμνήσεις: Εβδομήντα χρόνια κάτω από τη σημαία της σοσιαλιστικής επανάστασης* (2η έκδ.). Αθήνα: Ύψιλον, σ. 41.

⁵⁹ Ελεφάντης, ό.π., σ. 37.

⁶⁰ Στίνας, ό.π., σ. 41· Σταυρίδης, σ. 62· και *Το Βήμα*, ό.π.

αντιπολεμικοί πυρήνες επανδρώθηκαν από την πρώτη αντιπολιτευτική ομάδα στο εσωτερικό του ΣΕΚΕ, την «Κομμουνιστική Ένωση», που ιδρύθηκε στον Πειραιά και εξέδιδε το περιοδικό «Κομμουνιστής».⁶¹

Μολονότι τα διαθέσιμα στοιχεία γύρω από τη δραστηριότητα αυτών των πυρήνων, που συστάθηκαν από το 1921 και έδρασαν μέχρι το τέλος του πολέμου, είναι λιγοστά και αποσπασματικά, θα αποπειραθούμε να δώσουμε μια εικόνα για το σχηματισμό και τη δράση τους.

Στο σημείο αυτό έχει ενδιαφέρον να αναφερθούμε στις αντικρουόμενες απόψεις για το μέγεθος και τη σημασία της αντιπολεμικής δράσης των κομμουνιστών στρατιωτών στο Μικρασιατικό μέτωπο. Σύμφωνα με ορισμένους πολιτικούς της περιόδου, και επίσης τον Ι. Μοναστηριώτη, μετέπειτα πρόεδρο της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Αθηνών, η δράση των κομμουνιστών στο στράτευμα δεν ήταν τέτοια που να μπορέσει να αποτελέσει πραγματική απειλή για την συνοχή του στρατεύματος. Αποτελούνταν κατά κύριο λόγο από μικρούς πυρήνες που διακινούσαν κάποιο υλικό και έδιναν τροφή στο ήδη υπάρχον αντιπολεμικό αίσθημα, μέσω της προπαγάνδισης των κομμουνιστικών θέσεων. Ο Ευ. Αβέρωφ συγκαταλέγεται σε αυτούς που πιστεύουν ότι το μέγεθος της προπαγάνδας δεν ήταν τέτοιο που να δικαιολογεί την κατάρρευση του μετώπου.⁶²

Μια αρκετά διαφορετική εικόνα συνάγεται μέσα από τα απομνημονεύματα του Α. Στίνα και του Ε. Σταυρίδη, που οι αφηγήσεις τους πάνω σε αυτό το ζήτημα συγκλίνουν, παρά την εκ διαμέτρου αντίθετη πολιτική πορεία που ακολούθησαν. Σύμφωνα λοιπόν με τους Στίνα και Σταυρίδη, στο Μικρασιατικό μέτωπο δραστηριοποιούνταν ένας αρκετά μεγάλος αριθμός μελών του κόμματος –ο Σταυρίδης μάλιστα τους υπολογίζει σε τουλάχιστον 200 άτομα–⁶³ ο οποίος ενισχύθηκε με την συμμετοχή μεγάλου αριθμού κληρωτών συμπαθούντων του κόμματος. Με τη σύμπληξη πυρήνων στις περισσότερες μονάδες, δημιουργήθηκε ένα

⁶¹ Ελεφάντης, ό.π., σ. 35. Η «Κομμουνιστική Ένωση» αυτοδιαλύθηκε μετά το Β' Συνέδριο του ΣΕΚΕ καθώς οι λόγοι ύπαρξης της εξέλιπαν μετά την απόφαση του Β' Συνεδρίου για προσχώρηση στην Γ' Κομμουνιστική Διεθνή. Κάποια μέλη της οργάνωσης αυτής συμμετείχαν στην ομάδα που εξέδιδε το περιοδικό «Αρχεῖον Μαρξισμού».

⁶² *Το Βήμα*, 12-11-1978, τίτλος άρθρου: «Έτσι γεννήθηκε για πρώτη φορά το Κ.Κ.Ε.: Μιλούν για πρώτη φορά οι δημιουργοί του».

⁶³ Σταυρίδης, ό.π., σ. 63.

οργανωμένο δίκτυο που διακινούσε έντυπο υλικό διοχετευόμενο από κέντρα στην Θεσσαλονίκη και την Αλεξανδρούπολη.⁶⁴ Επιπλέον, απεργοί σιδηροδρομικοί που είχαν σταλεί ως επίστρατοι στο μέτωπο και εργάζονταν στις πολεμικές εγκαταστάσεις, δρούσαν σαν σύνδεσμοι, μεταφέροντας έντυπο υλικό, αλλά και, σε κάποιες περιπτώσεις, φυγαδεύοντας λιποτάκτες.⁶⁵ Σημειωτέον ότι υπήρξαν περιπτώσεις που οι Αρχές δεν δίσταζαν να χρησιμοποιήσουν την απειλή της επιστράτευσης και της αποστολής στο μέτωπο προκειμένου να καταστείλουν εργατικές κινητοποιήσεις.⁶⁶

Αξιοσημείωτα, αρκετοί από αυτούς που συμμετέχουν στις συσπειρώσεις αυτές από την εμβρυώδη σύστασή τους ήδη, θα στελεχώσουν αργότερα το νεαρό Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας. Πρόκειται για ανθρώπους που είτε ήταν ήδη πολιτικοποιημένοι, είτε πολιτικοποιήθηκαν μέσα από την εμπειρία τους στο στράτευμα, μεταξύ αυτών οι Πουλιόπουλος, Χαϊνογλου, Νίκολης, Μοναστηριώτης, Ευαγγελόπουλος, Νικολινάκος, Καρασκόγιας, Μπονάνος και Οικονόμου.⁶⁷ Πέρα όμως από αυτές τις περιπτώσεις μετέπειτα μελών και στελεχών του κόμματος που διακινούσαν αντιπολεμικό υλικό και των οποίων τα ονόματα είναι ήδη γνωστά από τη διαθέσιμη βιβλιογραφία, μπορεί κανείς, από αναφορές και αστυνομικά δελτία, να εντοπίσει ίχνη της δράσης των κομμουνιστών εκείνη την περίοδο. Χαρακτηριστικά, αστυνομικό δελτίο με ημερομηνία 4 Νοεμβρίου 1922, μας πληροφορεί για την δραστηριοποίηση μελών του ΣΕΚΕ στην Θεσσαλονίκη, οι οποίοι είχαν υπηρετήσει προηγουμένως στο Μικρασιατικό μέτωπο.⁶⁸

Χωρίς να μπορούμε να γνωρίζουμε με βεβαιότητα την πολυπλοκότητα της κομμουνιστικής δικτύωσης που είχε στηθεί, μπορούμε ωστόσο να ισχυριστούμε βάσιμα πως η κυκλοφορία των αντιπολεμικών και διεθνιστικών ιδεών μπόρεσε να βρει πρόσφορο έδαφος λόγω της απογοήτευσης και της αγανάκτησης που ήδη υπήρχαν στις τάξεις των κληρωτών. Βέβαια, η αντιπολεμική δράση αυτή έμεινε στο επίπεδο της διακίνησης των ιδεών και δεν πήρε ριζοσπαστικά χαρακτηριστικά. Η

⁶⁴ Στίνας, ό.π., σ. 41.

⁶⁵ Σταυρίδης, ό.π., σ. 65-66, Στίνας ό.π., και *Εμπρός* 25-2-1921, αναφορικά με τη μεταφορά των απεργών στο μέτωπο.

⁶⁶ Seferiades, ό.π., σ. 684.

⁶⁷ Ελεφάντης, ό.π., σ. 38· και Λιβιεράτος, ό.π., σ. 91.

⁶⁸ ΓΕΣ ΔΙΣ, Μικρασιατική εκστρατεία, φ. 311 «*Εκθεσεις και αρχείον αναφορών διαφόρων αρχών περί της κομμουνιστικής κινήσεως λαού και στρατού*» 4-11-1922.

πραγματοποίηση δολιοφθορών και οι καταστροφές υλικών δεν προκρίνονταν σαν μέθοδοι δράσης και δεν προπαγανδίστηκε ποτέ η λιποταξία. Σύμφωνα και με τον Σταυρίδη: «Δεν επρόκειτο να διαλύσωμεν την οργάνωσιν του αστικού στρατού και να σχηματίσωμεν κομμουνιστικόν στρατόν, δια να καταλάβωμεν ημεείς την Εξουσίαν εις την χώρα μας. Εάν τα εκάμναμεν όλα αυτά το όφελος θα ήτο μόνο του Κεμάλ και των Τούρκων, οι οποίοι θα εκέρδιζον βέβαια αμέσως τον πόλεμον».⁶⁹ Ο στόχος ήταν ο τερματισμός του πολέμου με την επίτευξη της ειρήνης και όχι η ήττα του στρατού. Βέβαια δεν ήταν σπάνιες οι φορές που με την αρωγή κομμουνιστών οι λιποτάκτες κατάφερναν να διαφεύγουν. Το παραπάνω επιβεβαιώνεται και από εκθέσεις της αστυνομίας, όπου γίνεται αναφορά στη σύλληψη λιποτακτών, μελών του ΣΕΚΕ, που ήταν εφοδιασμένοι με πλαστά πιστοποιητικά.⁷⁰

Η μακροχρόνια παραμονή των στρατευμάτων σε εχθρικά εδάφη, σε συνδυασμό με τις κακουχίες, είχε εξανέμεισε κάθε ελπίδα για την επίτευξη των αρχικών στόχων του εκστρατευτικού σώματος.⁷¹ Αρκετούς μήνες πριν το τέλος του πολέμου, το ηθικό των στρατιωτών είναι πεσμένο και η επιθυμία για επιστροφή εμφανίζεται διάχυτη. Επιβεβαίωση των παραπάνω αποτελούν και οι ομαδικές αποδοκιμασίες με τις οποίες υποδέχτηκαν στο Εσκή Σεχίρ οι στρατιώτες το βασιλιά Κωνσταντίνο στις 18 Ιουλίου του 1921, φωνάζοντας «Απόλυσιν! Απόλυσιν!»⁷²

Το βαθμό διάβρωσης του ηθικού των ελληνικών στρατευμάτων καταδεικνύει η πλήρης διάλυση που άρχισε να γίνεται εμφανής αρκετά πριν από την κατάρρευση του μετώπου. Από τον Μάρτιο του 1921, οπότε ξεκινά η εξόρμηση για την κατάληψη του Αφίων Καραχισάρ και της Άγκυρας, η Μικρασιατική εκστρατεία μπαίνει σε μια φάση κατά την οποία οι πολεμικές επιχειρήσεις διεξάγονται σε απολύτως εχθρικό έδαφος, όπου η απουσία ελληνικών πληθυσμών είναι παντελής. Ο στρατός γνωρίζει τις πρώτες ήττες στο πεδίο της μάχης, οι οποίες μάλιστα είναι και πολύνεκρες. Αποκαλυπτική είναι επιστολή του στρατιώτη Λ. Παρασκευαΐδη, ο οποίος πήρε μέρος

⁶⁹ Σταυρίδης, ό.π., σ. 67.

⁷⁰ ΓΕΣ ΔΙΣ, ό.π.

⁷¹ Μάξιμος, ό.π., σ. 19-20, καθώς και στο Λευτέρης Παρασκευαΐδης (επιμ.) (2008), "Αδελφή στρατιώτου": ημερολόγιο και αλληλογραφία ενός φαντάρου της Μικρασιατικής Εκστρατείας. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σ. 236. Περιγράφονται αναλυτικά οι συνθήκες διαβίωσης, σ. 236.

⁷² Ιωάννης Κορδάτος(1958), *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας* (τ. 5). Αθήνα: 20ος αιώνας, σ. 558.

στις επιχειρήσεις στον Σαγγάριο τον Αύγουστο του 1921, προς την οικογένεια του: «Ευρίσκομαι εις Σαγγάριον· ο εχθρός ανθίσταται πεισματωδώς· αι απώλειαι μας αμέτρητοι· η Μεραρχία μας σχεδόν εδιελύθη· ο Λόχος μας από 170 εμείναμεν 53. Όλοι οι αξιωματικοί μας ετραυματίσθησαν· δεν ηξεύρω τι θα απογείνωμεν· όλοι εδώ είναι απελπισμένοι».⁷³

Το τέλος της Μικρασιατικής εκστρατείας ήλθε ένα χρόνο μετά την ήττα στον Σαγγάριο, με την εξαπόλυση της τελικής επίθεσης του κεμαλικού στρατού στις 13 Αυγούστου 1922. Η υποχώρηση των ελληνικών στρατευμάτων είναι άτακτη και πραγματοποιείται σε συνθήκες απόλυτου πανικού,⁷⁴ καθώς τα στρατιωτικά σώματα διαλύονται και οι στρατιώτες προσπαθούν να φτάσουν στα παράλια για να σωθούν. Η άτακτη οπισθοχώρηση συνοδεύεται από διαρπαγές, λεηλασίες και εμπρησμούς.⁷⁵ Εικόνα της γενικευμένης απόγνωσης και αγανάκτησης μας δίνει και ο Μοναστηριώτης, μετέπειτα γενικός γραμματέας της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Αθήνας: «Έσπασε το μέτωπο. Η δική μας μεραρχία η ενδεκάτη αιχμαλωτίστηκε μαζί με τον μέραρχο Κλαδά. Γλυτώσαμε μόνο 300. Έφυγα μαζί με άλλους μπουλούκια ασύνταχτα και τρέχαμε προς την θάλασσα. [...] Ήλθε ο στρατηγός Βλαχόπουλος και τον αποδοκιμάσαμε. Σηκώθηκαν και μερικές κόκκινες σημαίες. Να φύγουμε να πάμε σπίτια μας. Μόλις ήρθε διαταγή να απολυθούμε δεν μας κράταγε τίποτα».⁷⁶

Εν τέλει, η πολυαναμενόμενη επιστροφή έγινε πραγματικότητα, όχι όμως με νικητήριους όρους, αλλά ως απότοκο της συντριπτικής ήττας της Ελλάδας. Επιλέξαμε εδώ ενδεικτικά την περιγραφή της επιστροφής των στρατιωτών από το μέτωπο, όπως μας μεταφέρεται μέσα από τα απομνημονεύματα ενός φυματικού απομάχου: «Σάπιοι, κουρελήδες, ψειριασμένοι, αγνώριστοι κι απ' τη γυναίκα μας και απ' τη μάνα μας, γυρίσαμε κυνηγημένοι».⁷⁷

⁷³ Παρασκευαΐδης, ό.π., σ. 208.

⁷⁴ Παρασκευαΐδης, ό.π., σ. 259-262.

⁷⁵ «Τα μεσάνυχτα φθάνομεν εις τούρκικο χωριό το οποίον παραδίδεται εις τας φλόγας δια να θερμάνη τους ριγούντας φαντάρους οι οποίοι χωρίς μανδύαν ή κουβέρτα διότι όλα έχουν χαθή ή εγκαταλειφθή, διανυκτερεύουν πλησίον των πυρών, πεσμένοι και κουθαριασμένοι σαν πρόβατα ο ένας κοντά στον άλλον». Στο Τάσος Κωστόπουλος(2007). *Πόλεμος και εθνοκάθαρση: Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης (1912-1922)*. Αθήνα: Βιβλιόραμα. σ. 126.

⁷⁶ Το Βήμα, 19-11-1978. «Έτσι γεννήθηκε για πρώτη φορά το Κ.Κ.Ε.: Μιλούν για πρώτη φορά οι δημιουργοί του».

⁷⁷ Κωστόπουλος, ό.π., σ. 153.

Μέχρι το τέλος του πολέμου, το σύνολο της ηγεσίας του ΣΕΚΕ είχε συλληφθεί με την κατηγορία της εσχάτης προδοσίας, μαζί με έναν μεγάλο αριθμό συνδικαλιστών, καθιστώντας έτσι τη δυνατότητα κοινωνικής διαμαρτυρίας ανύπαρκτη. Η κατάρρευση του μετώπου βρήκε το κόμμα ανέτοιμο να διαχειριστεί το ρόλο του μέσα στις συνθήκες κοινωνικής αναταραχής που είχαν δημιουργηθεί. Η υιοθέτηση της γραμμής της «μακράς νομίμου υπάρξεως», την οποία είχαν εισηγηθεί οι Γεωργιάδης, Μπεναρόγια, Α. Σίδερης και Π. Δημητράτος, οδήγησαν στην ανατροπή της «οπορτουνιστικής» ηγεσίας αμέσως μετά το τέλος του πολέμου.⁷⁸

ΕΝΩΣΕΙΣ ΠΑΛΑΙΩΝ ΠΟΛΕΜΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΔΡΑΣΗ ΣΤΟ ΣΤΡΑΤΟ

Οι στρατιώτες –και κατοπινά μέλη του ΣΕΚΕ– που επέστρεψαν από το μέτωπο και συμμετείχαν σε αντιπολεμικούς πυρήνες, ανέλαβαν την πρωτοβουλία για την ίδρυση των πρώτων ενώσεων και έθεσαν τις οργανωτικές βάσεις. Τούτο επαληθεύεται από το διαθέσιμο αρχειακό υλικό όσο και από αφηγήσεις μελών των Ενώσεων. Οι Πουλιόπουλος, Χαϊνογλου, Νίκολης, Μοναστηριώτης, Ευαγγελόπουλος, Νικολινάκος, Καρασκόγιας, μεταξύ άλλων, με την επιστροφή τους στην Ελλάδα, μαζί με τα κομματικά στελέχη που προέρχονταν από τα Πανεπιστήμια της Μόσχας και έφτασαν το 1922 στην Ελλάδα ως πρόσφυγες, αποτέλεσαν την πιο ριζοσπαστική πτέρυγα του ΣΕΚΕ, που διατηρούσε επαφές με την Ρωσία και επεδίωκε την ένταξη του κόμματος στην Γ΄ Διεθνή. Στο εθνικό συμβούλιο, που συνήλθε τον Μάιο του 1923, καταγγέλλεται το σύνθημα της «μακράς νομίμου υπάρξεως», ενώ επανέρχεται η απόφαση του 1920 για οργανική σύνδεση με την Κομμουνιστική Διεθνή. Η κυριάρχηση του ριζοσπαστικού ρεύματος επισφραγίζεται με τη διαγραφή των παλαιών σοσιαλιστικών στελεχών.⁷⁹

Η στροφή του κόμματος προς τους απόμαχους και τους ανάπηρους που επέστρεφαν από το μέτωπο εκδηλώνεται αμέσως μετά την ήττα. Χαρακτηριστικά, σε

⁷⁸ Ελεφάντης, ό.π., σ. 33 και Seferiades, ό.π., σ. 685.

⁷⁹ Ελεφάντης, ό.π., σ. 38.

ψήφισμα το οποίο συνυπογράφεται από το ΣΕΚΕ και την ΓΣΕΕ και δημοσιεύεται στον «Ριζοσπάστη» της 27ης Αυγούστου, υπάρχουν διατυπωμένα τα παρακάτω αιτήματα:

- 1) Γενική αποστράτευση
- 2) Γενική αμνηστία για πολιτικά και στρατιωτικά αδικήματα
- 3) Αποζημίωση των αποστρατευόμενων εφέδρων και των θυμάτων στρατού (χήρες και ορφανά), καθώς και των αναπήρων
- 4) Παραχώρηση τσιφλικιών στους καλλιεργητές τους
- 5) Διάλυση της Βουλής και άμεση διενέργεια εκλογών με το σύστημα της απλής αναλογικής
- 6) Άμεση αποκατάσταση των συνταγματικών ελευθεριών, με την κατάργηση της λογοκρισίας και την άρση της απαγόρευσης συγκεντρώσεων, και τέλος
- 7) Άμεση αποφυλάκιση όλων των καταδικασμένων εργατών.

Τα πρώτα χρόνια μετά το τέλος της Μικρασιατικής εκστρατείας, το διάχυτο αντιπολεμικό πνεύμα που κρατούσε ζωντανό η νωπή μνήμη της δεκαετούς πολεμικής εμπλοκής, σε συνδυασμό με την αδιαφορία του κράτους μπροστά στην εξαθλίωση των αναπήρων και των απομάχων, δείχνουν αβίαστα τους λόγους ύπαρξης των παλαιοπολεμικών ενώσεων. Ο «Ριζοσπάστης» προωθεί τακτικά μέσα από τις σελίδες του τη δράση και τις θέσεις των παλαιών πολεμιστών, δημοσιεύοντας ποικίλες ανακοινώσεις και υπομνήματα, μέσα από τα οποία διαφαίνεται ξεκάθαρα ο κομμουνιστικός προσανατολισμός τους. Η ιδεολογική ηγεμόνευση του ΣΕΚΕ είναι εμφανής τόσο μέσα από τις δράσεις και τις εκδηλώσεις που διοργανώνουν οι Ενώσεις, όσο και από τον χαρακτηριστικά πολιτικά φορτισμένο λόγο που χρησιμοποιείται στα υπομνήματα και τις ανακοινώσεις τους και ο οποίος αποκρυσταλλώνεται μέσα στο 1923 και το 1924.⁸⁰

⁸⁰ *Ριζοσπάστης*, 16-9-1923. Η ολοένα αυξανόμενη επιρροή του ΣΕΚΕ στις παλαιοπολεμικές Ενώσεις γίνεται εμφανής στο λόγο που εκφέρουν, μέσω του οποίου προωθείται η ιδεολογική γραμμή του ΣΕΚΕ. Χαρακτηριστικές είναι οι προκηρύξεις που δημοσιεύονται στο «Ριζοσπάστη»: «*Η ανθρωπότης ξυπνά απ' το λήθαργο με το σύνθημα του δικαίωματος στη ζωή, ξυπνά και σηκώνεται σα σίφουνας και θα πνίξει για πάντα τον άτιμο χρηματισμό. Η τρανή του πραγματικού λυτρωμού ημέρα φεγγαρίζει και οι πρώτες αναλαμπές του άστρου μας φώτισαν τους αγώνες των συντρόφων γερμανών και ελλήνων εργατών [...] Μαζί με τους κομματικούς χαιρετισμούς μας, μαζί με την ευχή του καλώς σας*

Η πολιτική επιλογή του ΣΕΚΕ να εμπλακεί στις Ενώσεις των παλαιών πολεμιστών είναι το ένα σκέλος μιας διευρυμένης απόπειρας εμφιλοχώρησης του κόμματος στις τάξεις του στρατού. Παράλληλα, μετά το 1922 και την ίδρυση των Ενώσεων, συνεχίστηκε η προσπάθεια δημιουργίας κομμουνιστικών πυρήνων στο στρατό, που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν σαν κανάλια διοχέτευσης των ιδεών του κομμουνισμού στις τάξεις των κληρωτών. Στην υλοποίηση αυτής της πολιτικής στόχευσης πρωτεύοντα ρόλο είχε η νεολαία του κόμματος.⁸¹

Στο πλαίσιο των εργασιών του Γ' Έκτακτου Συνεδρίου του ΣΕΚΕ(Κ), που πραγματοποιείται στις 26 Νοεμβρίου - 3 Δεκεμβρίου του 1924, διεξάγεται ευρύτατη συζήτηση για τις Ενώσεις απόστρατων πολεμιστών και θυμάτων στρατού. Αντιγράφουμε από τα πρακτικά του συνεδρίου: «Κατά τη μέχρι της Επαναστάσεως περίοδο το κίνημα των ΠΠΘΣ θα χρησιμεύση ως σχολείον προπαρασκευαστικόν του κομμουνισμού, από το οποίον θα σταχυολογούνται τα μέλη του κόμματος, και ως συνδετικός κρίκος του κόμματος μετά των αγροτικών και μικροαστικών μαζών».⁸² Οι Ενώσεις παλαιών πολεμιστών είχαν αποκτήσει σημαντικό κοινωνικό έρεισμα ήδη μετά τους πρώτους μήνες του 1923, γεγονός άμεσα συνδεδεμένο με το ότι, από τα τέλη του 1922, το ΣΕΚΕ αποκτά τον έλεγχο των Ενώσεων. Σύμφωνα με τον Π. Νούτσο: «Η όλη δραστηριότητα των Ενώσεων προϋποθέτει την απόπειρα του ΣΕΚΕ να υπερβεί την κρίση που διέρχεται και να διερευνήσει τα ερείσματα του σε ένα πεδίο που εμμέσως θα μπορούσε να ασπασθεί τις προγραμματικές του αρχές».⁸³

Στις θέσεις του συνδικαλιστικού οργάνου των Παλαιών Πολεμιστών ο πόλεμος ορίζεται ως αναπόφευκτο κακό, που δεν είναι δυνατό να εκλείψει παρά μόνο με την καταστροφή της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων. Η θέση αυτή συμπεριλαμβάνει και το πρόταγμα για την οικουμενική «κατάργηση του ιμπεριαλισμού και της στρατοκρατίας, και την εγκαθίδρυση κυβερνήσεων, οι οποίες θ' αποτελούνται από εργάτες και αγρότες και θα εγγυώνται την διατήρηση μονίμου ειρηνικού καθεστώτος μέσα στον κόσμο». Φροντίζουν με τον τρόπο αυτό οι οργανώσεις παλαιών

ηύραμε, σας δίνουμε την υπόσχεση πως το σφυρί-δρεπάνι είναι το σύμβολο του αρχόμενου αγώνα μας».

⁸¹ Καστρίτης, ό.π., σ. 98-103· και στο έντυπο όργανο της ΟΚΝΕ, βλ. Νεολαία 13-8-1926 και 6-9-1926.

⁸² Το τρίτο έκτακτο συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ) (26 Νοέμβρη-3 Δεκέμβρη 1924): Πρακτικά (1991). Αθήνα: Ιστορικό τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ, σ. 174.

⁸³ Νούτσος, ό.π., σ. 363.

πολεμιστών να κρατήσουν σαφείς αποστάσεις από έναν πασιφισμό τον οποίο ασκούν διάφορες ομάδες πίεσης μέσα στο πλαίσιο της αστικής πολιτικής και ο οποίος, με το μονοθεματικό πρόταγμα της παγκόσμιας ειρήνης, αποτείνεται στα Διεθνή δικαστήρια για τη διαιτησία των όποιων εθνικών διαφορών. Οι ίδιες θέσεις για τον πόλεμο, τον ιμπεριαλισμό και τις εργατοαγροτικές κυβερνήσεις συνοψίζονται σε ένα μικρό βιβλίο που κυκλοφορεί το 1925 και, γραμμένο σε απλουστευμένο λόγο, προορίζεται για διακίνηση μέσα στο στράτευμα, με σκοπό την προπαγάνδηση των θέσεων της Ομοσπονδίας. Μέσα από τις σελίδες αυτού του εγχειριδίου –προσεκτικά συνταγμένου ώστε να απευθύνεται στον μέσο στρατιώτη χωρίς να παραλείπει σημεία– αναπτύσσεται μια επιχειρηματολογία που αποσκοπεί στη διάχυση των κομμουνιστικών ιδεωδών μέσα στο στράτευμα, με απώτερο στόχο όχι τη διάλυσή του αλλά τη σταδιακή μετατροπή του σε επαναστατικό στρατό. Η ύπαρξη τακτικού στρατού κρίνεται επιβεβλημένη, τουλάχιστο μέχρι την εγκαθίδρυση εργατοαγροτικής κυβέρνησης: *«Στον πόλεμο τον εθνικιστικό να αντιτάξουμε τον ένοπλο κοινωνικό πόλεμο κατά της πλουτοκρατίας»*.⁸⁴

Όταν συντάσσεται το παραπάνω εγχειρίδιο, η Ελλάδα διέρχεται μια σοβαρή κρίση στις σχέσεις της με την Τουρκία.

Μετά το θάνατο του Οικουμενικού Πατριάρχη Γρηγορίου Ζ΄ τον Δεκέμβριο του 1924, κινήθηκαν διαδικασίες για την ενθρόνιση νέου πατριάρχη. Η εκλογή του Κωνσταντίνου ΣΤ΄ στις 17 του ίδιου μήνα προκάλεσε την αντίδραση της τούρκικης πλευράς, επειδή ο νέος πατριάρχης, έχοντας εγκατασταθεί στην Κωνσταντινούπολη μετά τις 10 Ιανουαρίου του 1923, δεν διέθετε το πιστοποιητικό ανταλλαξιμότητας που προϋπέθετε το ελληνοτουρκικό σύμφωνο ανταλλαγής. Στις 30 Ιανουαρίου του 1925 οι τούρκικες αστυνομικές Αρχές απέλασαν τον νεοεκλεγέντα Οικουμενικό Πατριάρχη, πυροδοτώντας έτσι μια διπλωματική κρίση, δύο μόλις χρόνια μετά τη Μικρασιατική καταστροφή. Η είδηση της απέλασης προκάλεσε έντονη ανησυχία τόσο στα υψηλότερα πολιτικά κλιμάκια, όσο και μεταξύ των πολιτών. Υπό την απειλή μιας νέας πολεμικής σύρραξης μεταξύ των δύο χωρών, αναζωπυρώθηκε η υποβόσκουσα κοινωνική πόλωση, βρίσκοντας διέξοδο στην πραγματοποίηση αντιπολεμικών,

⁸⁴ Π. Νίκας (1925), *Το βιβλίο του φαντάρου*. Αλεξάνδρεια: [χ.ε.], σποράδην.

αφενός, και φιλοκυβερνητικών, αφετέρου, συλλαλητηρίων.⁸⁵ Μέσα από τις σελίδες του «Ριζοσπάστη» το ΣΕΚΕ επιτίθεται στην κυβέρνηση για την φιλοπόλεμη στάση που επέλεξε, κατηγορώντας την πως μεταχειρίζεται τον ελληνικό λαό σαν «κρέας για κανόνια».⁸⁶ Παράλληλα με τις δηλώσεις αυτές, το ΣΕΚΕ κυκλοφόρησε και μια αντιπολεμική προκήρυξη στους στρατώνες, όπου καλούσε τους φαντάρους να εναντιωθούν στις φιλοπόλεμες διακηρύξεις του ελληνικού κοινοβουλίου.⁸⁷

Οι προσπάθειες του κόμματος να εισχωρήσει στους κόλπους του στρατού δεν καρποφόρησαν, καθώς η καταστολή των κομμουνιστών στον στρατό παρέμενε αμείλικτη. Οι κομμουνιστές στρατιώτες παρακολουθούνταν στενά, ενώ κάθε ανοιχτή αντιπολεμική και αντιμιλιταριστική κίνηση έμπαινε στο στόχαστρο και διαλυόταν άμεσα.⁸⁸ Μάλιστα, τα επόμενα χρόνια η περισσότεροι από τους στρατιώτες που διακινούσαν ύποπτο υλικό στέλνονταν πάραυτα στις φυλακές Καλπακίου, σωφρονιστικό κατάστημα γνωστό για τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης των κρατουμένων.

ΕΝΙΑΙΟ ΜΕΤΩΠΟ ΑΓΡΟΤΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ

Η ριζοσπαστικοποίηση του ΣΕΚΕ ολοκληρώθηκε, όπως προαναφέραμε, μεταξύ 1922-1923. Η νέα σύνθεση της Κεντρικής Επιτροπής, που εκλέχθηκε τον Νοέμβριο του 1922 στο Α' Έκτακτο Συνέδριο, πέρα από τη δέσμευση της για ένα «σχέδιο προγράμματος μάλιστα πολιτικής, επαγγελματικής και αγροτικής αμέσου δράσεως»,⁸⁹ έθεσε και το ζήτημα της απομάκρυνσης από τις σοσιαλδημοκρατικές θέσεις περί «μακράς νομίμου υπάρξεως». Η αποκήρυξη των ρεφορμιστικών θέσεων πραγματοποιήθηκε τελικά στο Εθνικό Συμβούλιο του 1923, όπου η ΚΕ πρόταξε το

⁸⁵ Ριζοσπάστης, 3-2-1925.

⁸⁶ Ο.π., 2-2-1925.

⁸⁷ Λιβιεράτος, ό.π., σ. 125: «Ένα παληοτόμαρο διώχτηκε από την πλουτοκρατία της Τουρκίας, κι οι Έλληνες πλουτοκράτες άρχισαν πάλι να αφρίζουν και να κυττάνε να βρουν υλικό, να βρουν κρέας που θα το δώσουν τροφή στα κανόνια. Βρήκαν πρόφαση οι διάφοροι αρχιφασίστες και προσπαθούν να ξανασύρουν τον εργατικό και αγροτικό λαό να πετσοκοφτεί και να στρώσει με τα κόκκαλά του απέραντους κάμπους. Μέσα στο σταύλο της οδού Σταδίου ακούστηκαν πάλι πολεμικές κραυγές και ουρλιαχτά για έναν καινούριο πόλεμο».

⁸⁸ ΓΕΣ-ΔΙΣ, ό.π.

⁸⁹ Χατζηιωσήφ, ό.π., σ. 211.

σύνθημα για εργατοαγροτική κυβέρνηση, σε αντίθεση με αυτό της λαϊκής δημοκρατίας των σοσιαλδημοκρατών.⁹⁰ Η προσχώρηση στην Κομμουνιστική Διεθνή συνεπαγόταν και την αποδοχή των 21 θέσεων, μεταξύ άλλων και την απαραίτητη συνεργασία των εργατών με τα φτωχότερα αγροτικά στρώματα για την ανατροπή του αστικού καθεστώτος και, στη συνέχεια, την εγκαθίδρυση εργατοαγροτικής κυβέρνησης.

Η γραμμή της συνεργασίας των εργατών με άλλες καταπιεσμένες κοινωνικές δυνάμεις ήταν η λεγόμενη λενινιστική θεωρία του Ενιαίου Μετώπου, που εφαρμόστηκε σαν ενιαία γραμμή από τα Κ.Κ. διεθνώς, μετά το Β' Συνέδριο της Κομιντέρν (Κομμουνιστικής Διεθνούς), και αφορούσε τις περιπτώσεις χωρών με καθυστερημένους κοινωνικούς σχηματισμούς.⁹¹ Βάσει της στρατηγικής αυτής, για τις χώρες των Βαλκανίων προβλεπόταν η συνεργασία του επαναστατικού εργατικού κινήματος με το αγροτικό κίνημα. Στο πλαίσιο της θεωρίας αυτής, όταν, τους πρώτους μήνες του 1925, η αντικομμουνιστική και αντεργατική πολιτική των κυβερνήσεων είχε κορυφωθεί, η ηγεσία του κόμματος, διαβλέποντας τον κίνδυνο πολιτικού αφανισμού, άφηνε ανοικτό το ενδεχόμενο συνεργασίας με τις σοσιαλδημοκρατικές δυνάμεις, επιδεικνύοντας έτσι μια πρόσκαιρη πολιτική ευελιξία. Μέσα στις προοπτικές που διανοίγονταν για κοινωνικές συμμαχίες, προκρινόταν η συνεργασία αγροτών - εργατών, καθώς οι δύο αυτές κοινωνικές τάξεις θεωρούνταν δυνάμεις επαναστατικές, και η συμμαχία ακτημόνων χωρικών, μικροαγροτών και εργατών κρίσιμο βήμα στην κατεύθυνση της ριζικής κοινωνικής αλλαγής.

Για το ΣΕΚΕ(Κ), το αγροτικό ζήτημα υπήρξε παράγοντας προβληματισμού, δεδομένης της κοινωνικής σύνθεσης της χώρας και της σημασίας του πρωτογενούς τομέα για την εθνική οικονομία. *«Η σύνθεση του πληθυσμού της Ελλάδος, καθώς και της Βαλκανικής, είναι κατά μεγάλη πλειοψηφία αγροτική. Συνεπώς το ΚΚ οφείλει να δώσει εξαιρετική προσοχή στους αγρούς για την κατάκτηση των αγροτικών μαζών,*

⁹⁰ Πρβλ Ελεφάντης, ό.π., σ. 59-66· και Χατζηιωσήφ, ό.π. Μέσα σε ένα μήνα από την εκλογή τους, διαγράφηκαν τα μέλη της ΚΕ που ανήκαν στην σοσιαλδημοκρατική τάση, ενώ στο Εθνικό Συμβούλιο, το Μάιο του 1923, αποκηρύχθηκαν οι θέσεις του Φεβρουαρίου· μετά από διαμαρτυρίες διεγράφη και η ομάδα του Μπεναρόγια.

⁹¹ Αλέκος Παπαπαναγιώτου(1992), *Το Μακεδονικό ζήτημα και το βαλκανικό κομμουνιστικό κίνημα 1918-1939*. Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 36.

όρος απαραίτητος για την πραγματοποίηση των κοινωνικών σκοπών του...». ⁹² Έτσι το κόμμα στράφηκε προς τους αγρότες όχι με την προσέγγιση των αγροτιστών, ⁹³ αλλά μέσω των αγροτικών συνεταιρισμών και –κυρίως– μέσα από τις Ενώσεις παλαιών πολεμιστών.

Ανάμεσα στις θέσεις του Γ' Έκτακτου Συνεδρίου, τον Νοέμβρη του 1924 για την προώθηση των επαναστατικών σκοπών στην ύπαιθρο ψηφίζεται και η σύσταση αγροτικών οργανώσεων. Πάνω στο ζήτημα αυτό, προκύπτουν ορισμένες εσωκομματικές διαφωνίες σχετικές με τη δυνατότητα συνύπαρξης των αγροτικών οργανώσεων με τις παλαιοπολεμικές Ενώσεις. Πίσω από αυτή τη συζήτηση αναφορικά με τη δυνατότητα των Ενώσεων να ριζοσπαστικοποιήσουν τις αγροτικές οργανώσεις, γίνεται αντιληπτό το μέγεθος της επιρροής του ΣΕΚΕ(Κ) στις Ενώσεις. Η τελική απόφαση για κοινή δράση αγροτικών οργανώσεων και Ενώσεων απομάχων καταδεικνύει τη σημασία που οι τελευταίες αυτές είχαν πια αποκτήσει σαν δίαυλοι διάχυσης των ιδεών του κομμουνισμού προκειμένου να επιτευχθεί η ριζοσπαστικοποίηση των αγροτών, βήμα που θα έφερνε εγγύτερα την εγκαθίδρυση εργατοαγροτικής κυβέρνησης. ⁹⁴

Είναι υπό ερώτηση κατά πόσο ο κεντρικός ρόλος που απέκτησαν οι παλαιοπολεμικές Ενώσεις ήταν αποτέλεσμα κεντρικής πολιτικής απόφασης, ή απότοκο μιας ευνοϊκής συγκυρίας που ωφέλησε το ΣΕΚΕ (Κ), εξυπηρετώντας παράλληλα τον κεντρικό πολιτικό σχεδιασμό μετά την προσχώρηση του κόμματος στην Γ' Διεθνή. Θα δούμε παρακάτω πώς η πολιτική επιρροή του ΣΕΚΕ (Κ) επηρέασε τη δομή και τις δράσεις των οργανώσεων παλαιών πολεμιστών, καθώς και τη σχέση τους με το κράτος και τις θεσμικές αρχές.

⁹² Το Γ' έκτακτο συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ), ό.π., σ. 180.

⁹³ Ελεφάντης, ό.π., σ. 70.

⁹⁴ Το τρίτο έκτακτο συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ), ό.π., σ. 177-186.

ΟΙ ΕΝΩΣΕΙΣ ΠΑΛΑΙΩΝ ΠΟΛΕΜΙΣΤΩΝ: ΟΡΓΑΝΩΣΗ, ΔΡΑΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΟΧΕΥΣΗ

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί, θα εστιάσουμε στα χαρακτηριστικά, τους στόχους και τη δυναμική των Ενώσεων παλαιών πολεμιστών, εξετάζοντας την πορεία προς την αποκρυστάλλωση των θέσεων τους, την ίδρυση της Ομοσπονδίας, και την κορύφωση του κινήματος, τις μεγάλες διαδηλώσεις του 1925.

Η πολιτική ωριμότητα του κινήματος και η δυναμική του αυξάνονται αισθητά μέσα στην τριετία ζωής και δράσης των Ενώσεων, την οποία διαδέχονται η κάμψη και η αποδυνάμωση.

Θεωρώντας το Α΄ Συνέδριο της Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού κορυφαίο πολιτικό γεγονός στην πορεία των αγώνων των απομάχων, θα χωρίσουμε την τριετία της δράσης τους σε δύο περιόδους. Η πρώτη, με αφετηρία τα τέλη του 1922, φτάνει μέχρι την ίδρυση της Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών, τον Μάιο του 1924. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται βασικά από την ύπαρξη ενός διευρυμένου δικτύου οργανώσεων παλαιών πολεμιστών και θυμάτων στρατού, χωρίς την ύπαρξη ενός ισχυρού καθοδηγητικού κέντρου. Η δεύτερη περίοδος ξεκινά από το ιδρυτικό Α΄ Συνέδριο της Ομοσπονδίας και τελειώνει κατά την εκπνοή, περίπου, της δικτατορίας Παγκάλου.

Η ίδρυση της Ομοσπονδίας αποτελεί κομβικό γεγονός όχι μόνο επειδή συνετέλεσε στην αριθμητική μεγέθυνση και τη γεωγραφική εξάπλωση· η ίδρυση της Ομοσπονδίας υπήρξε, κυρίως, η αφετηρία εισόδου των Ενώσεων στη φάση συγκρότησης ενός συμπαγούς ιδεολογικού πλαισίου, που, με τη δυνατότητα επεξεργασίας άμεσων στόχων και απώτερων προοπτικών την οποία προσέφερε, πολλαπλασίασε τη δυναμική τους και επέτρεψε να πραγματοποιηθούν οι μαζικές και οργανωμένες πορείες και διαδηλώσεις που χαρακτήρισαν το παλαιοπολεμικό κίνημα, για τον πρόσθετο λόγο ότι αντιμετωπίστηκαν από το κράτος με βιαιότητα και ωμή κατασταλτική λογική, τόσο από τις εκλεγμένες κοινοβουλευτικές κυβερνήσεις όσο και από τη δικτατορία.

Θα προχωρήσουμε, επομένως, διερευνώντας τα πρώτα βήματα των Ενώσεων, την διατύπωση των αιτημάτων και των θέσεων τους, την ίδρυση της Ομοσπονδίας, την κορύφωση του κινήματος, την παρακμή και το τέλος του.

ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ

Μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου έκανε την εμφάνιση της σε πανευρωπαϊκό επίπεδο μια νέα κοινωνική ομάδα, αυτή των απόστρατων του πολέμου. Για πρώτη φορά δημιουργήθηκε ένα τόσο διευρυμένο δίκτυο οργανώσεων και ενώσεων, το οποίο δεν επεδίωκε μονάχα την ικανοποίηση αιτημάτων συντεχνιακού χαρακτήρα, αλλά φιλοδοξούσε παράλληλα να παίξει ρόλο σε κεντρικό πολιτικό επίπεδο.

Αυτή η νέα κοινότητα, που έχει σαν διακριτό χαρακτηριστικό της την εμπειρία της έμπρακτης συμμετοχής στις πολεμικές συγκρούσεις, αναπαράγει, παράλληλα, τις κοινωνικές δικτυώσεις και τους κώδικες συμπεριφοράς στρατιωτικού τύπου, απότοκο της εμπειρίας του 1914-1918.⁹⁵ Όπως πολύ σωστά επισημαίνει και ο Α. Λιάκος μιλώντας για τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο «Αν αρχικά οι άνθρωποι του καταλόγισαν τα βάσανα που τους προκάλεσε, στη συνέχεια, ιδιαίτερα οι απόστρατοι, μάζες δηλαδή ανθρώπων με ελάχιστες κοινωνικές εμπειρίες, μυθοποίησαν τη μνήμη του πολέμου ως διαλλείματος από την καθημερινή μιζέρια. Μυθοποίηση όμως του πολέμου σήμαινε έξαρση της ανδρικής συντροφικότητας και του ανδρισμού με τη διπλή σημασία του: ως σωματικής ευπλασίας και ακμαιότητας αλλά και μαस्कιλισμού».⁹⁶ Σε αυτό ακριβώς αναφέρεται και ο Μουσσολίνι με τον όρο “*trincerocrazia*”,⁹⁷ που χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει αυτή ακριβώς την κουλτούρα των χαρακωμάτων. Η συμμετοχή στον πόλεμο ήταν μια «υπερεθνική» εμπειρία που καθόρισε τις ζωές

⁹⁵ Eichenberg, J. Newman J.P. (επιμ.) (2013), *The Great War and Veterans' Internationalism*. London: Palgrave Macmillan, σ. 2.

⁹⁶ Αντώνης Λιάκος (1988), *Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων: το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης*. Αθήνα: Λωτός, σ. 6-7.

⁹⁷ Roger Griffin (1995). *Fascism*. Oxford: Oxford University Press, σ. 28.

των ανθρώπων και, τρόπον τινά, δημιούργησε την αίσθηση μιας κοινότητας ξέχωρης από αυτή των απλών πολιτών.⁹⁸ Ωστόσο, προς αποφυγή των αρνητικών συνδηλώσεων που ενδεχομένως να προκαλούν τα παραπάνω, αυτή η κουλτούρα δεν συνδέθηκε απαραίτητως με τα αντιδραστικότερα κομμάτια της κοινωνίας. Στην πλειονότητά τους οι οργανώσεις των απόστρατων έλαβαν έναν αντιμιλιταριστικό και διεθνιστικό χαρακτήρα, ο οποίος διατηρήθηκε μέχρι το τέλος της πρώτης μεσοπολεμικής δεκαετίας.

Ήδη στη Γαλλία πριν από το τέλος του πολέμου, το 1915, ψηφίζεται νομοθεσία η οποία προβλέπει την απόδοση συντάξεων στους απόστρατους και τους αναπήρους.⁹⁹ Παράλληλα, και με αφορμή την ακριβή διατύπωση του νόμου, ανοίγει δημόσια συζήτηση αναφορικά με το δικαίωμα των Γάλλων απόστρατων να διεκδικούν μερίδιο στις κοινωνικές παροχές. Η απόδοση αποζημιώσεων υπό τη μορφή συντάξεων θεωρούνταν αναφαίρετο πολιτικό δικαίωμα και όχι κάποιου είδους παραχώρηση από την πλευρά του κράτους. Διακύβευμα αυτής της δημόσιας συζήτησης ήταν η σχέση των βετεράνων με το κράτος, ή, πιο γενικά, ο ορισμός της έννοιας του πολίτη – σχέση κράτους - πολιτών σαν συμβόλαιο με αμοιβαίες υποχρεώσεις. Ως εκ τούτου, το δικαίωμα στις κοινωνικές παροχές δεν ήταν κρατική υποχρέωση.¹⁰⁰ Οι δομές που δημιουργήθηκαν, λειτουργούσαν σε άμεση συνεργασία με τους κρατικούς θεσμούς, ενώ προβλεπόταν η εκλογή αντιπροσώπων από τις ενώσεις απομάχων με σκοπό να ελέγχουν το έργο των δομών. Μετά το 1920 ιδρύθηκε η CIAMAC (Conférence Internationale des Associations de Mutilés et Anciens Combattants) η οποία σύντομα εξελίχθηκε σε οργάνωση πανευρωπαϊκού χαρακτήρα, στην οποία συμμετείχαν και οι χώρες που είχαν ηττηθεί και η οποία προωθούσε τον αφοπλισμό σε διακρατικό επίπεδο. Η CIAMAC σταδιακά ενσωμάτωσε την FIDAC (Fédération Interalliée des Anciens Combattants), επίσης διεθνή οργάνωση που είχε δημιουργηθεί νωρίτερα και που, όμως, απευθυνόταν στα μέλη της Αντάντ και προωθούσε την διατήρηση των πολεμικών συμμαχιών ακόμη και εν καιρώ ειρήνης.

Το αντίκτυπο, ωστόσο, της έκβασης του πολέμου ήταν διαφορετικό για τις χώρες που συμμετείχαν στην Αντάντ, απ' ό,τι για τις χώρες που ηττήθηκαν, με την

⁹⁸ Ute Frevert, (2005). *Europeanizing German History. GHI bulletin.* 36, 9-24, σ. 14.

⁹⁹ Eichenberg, ό.π., σ. 20.

¹⁰⁰ Ό.π., σ. 22.

ανάλογη επίδραση στα χαρακτηριστικά των μεσοπολεμικών οργανώσεων απόστρων, όπως διαπιστώνει κανείς εξετάζοντας διαφορετικές περιπτώσεις.

Ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση της Γερμανίας, της οποίας οι περισσότερες οργανώσεις, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια είχαν επίσης διεθνιστικό χαρακτήρα. Η βασικότερη από αυτές, η Reichsbanner Schwartz-Rot-Gold ήταν φίλα προσκείμενη στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης, με την πλειοψηφία των μελών της να προέρχονται από μέλη του σοσιαλιστικού κόμματος (SPD). Η Reichsbanner συμμετείχε επίσης στην FIDAC και ήταν, όσον αφορά τις σοσιαλιστικού προσανατολισμού οργανώσεις, εκείνη που είχε υιοθετήσει περισσότερο στρατιωτικού τύπου οργάνωση και επίσης είχε διατηρήσει τελετουργικά όπως παρελάσεις και στρατιωτικές στολές.¹⁰¹

Στην περίπτωση της Ιταλίας, οι ενώσεις αποστράτων εντάχθηκαν σταδιακά στο φασιστικό κόμμα, όπου, μετά το 1925, η δραστηριότητα τους είναι απολύτως ελεγχόμενη.

Οι δύο μεγάλες οργανώσεις, FIDAC και CIAMAC, πραγματοποιούσαν ετήσια συνέδρια στα οποία συγκεντρώνονταν βετεράνοι από ολόκληρη την Ευρώπη. Πέραν της Γαλλίας και της Γερμανίας συμμετείχαν οργανώσεις από την Αγγλία, τη Γιουγκοσλαβία, καθώς και την Τσεχοσλοβακία. Οι στόχοι που επιδιώχθηκαν μέσω της διεθνούς δράσης, ήταν πρωτίστως ο διακρατικός αφοπλισμός και η προώθηση διπλωματικών και ειρηνικών μέσων για την επίλυση πολιτικών και στρατιωτικών κρίσεων. Τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν για την επιδίωξη αυτών των στόχων δεν ήταν ριζοσπαστικά, αλλά συμπεριλάμβαναν άμεση συνεργασία με θεσμικά όργανα, σε σημείο να λειτουργούν σαν παραρτήματα διεθνών οργανισμών, όπως στην περίπτωση της CIAMAC με την Κοινωνία των Εθνών. Αυτού του τύπου οι δικτυώσεις δεν ξεπήδησαν εν κενώ, καθώς ο πασιφισμός είχε μακρά ιστορία στην Ευρώπη.¹⁰²

Ωστόσο δεν προάσκειτο όλες οι οργανώσεις απομάχων στη σοσιαλδημοκρατία. Πριν ακόμη τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, ήδη από το 1916, είχε δημιουργηθεί το «Clarté Movement» από γάλλους διανοούμενους που είχαν πολεμήσει στο

¹⁰¹ Ό.π., σ. 140.

¹⁰² Cooper, ό.π. σ. 360-365. Από το 1889, επέτειο της εκατονταετηρίδας της Γαλλικής Επανάστασης, άρχισαν να λαμβάνουν χώρα συνέδρια με θέμα την διατήρηση της ειρήνης και την δημιουργία ενός διεθνούς συντονιστικού οργάνου που θα ήταν επιφορτισμένο με αυτό ακριβώς το καθήκον. Στόχος των Γάλλων πασιφιστών, μέσω της δημιουργίας αυτού του φορέα, ήταν να συνδράμουν καθοριστικά στη διάχυση των ιδεών του γαλλικού ουμανισμού σε παγκόσμια κλίμακα.

μέτωπο –Raymond Lefebvre, Paul Vaillant-Couturier και Henri Barbusse– το οποίο στόχευε στην κινητοποίηση των διανοούμενων της Ευρώπης, την προπαγάνδισή διεθνιστικών ιδεωδών και την τελεσίδικη καταδίκη του πολέμου.¹⁰³ Ενώ στην αρχή η κίνηση αυτή ενστερνίστηκε τα σοσιαλιστικά ιδεώδη, έως το 1920, οπότε και, υπό την ηγεσία του Barbusse, έφτασε στην ακμή της, μετακινήθηκε εγγύτερα στην Γ΄ Διεθνή, αν και ποτέ δεν αποτέλεσε τμήμα της. Σύμφωνα με τον Barbusse, ο πόλεμος ήταν ακόμη μια μορφή καταπίεσης των προλετάρων, στους οποίους συγκαταλέγονταν οι απόμαχοι του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου. Οι διεκδικήσεις των παλαιών πολεμιστών είχαν ταξικά χαρακτηριστικά, και επομένως ο αγώνας τους εντασσόταν στο πλαίσιο της ταξικής πάλης. Έτσι, το κίνημα αυτό θα ερχόταν να προστεθεί στις δυνάμεις που εργάζονταν για τη ριζική ανατροπή του συστήματος.¹⁰⁴

Μέσα από το «Clarte Movement» δημιουργήθηκε η ARAC (Association Républicaine des Anciens Combattants).¹⁰⁵ Η Διεθνής αυτή ήταν υπερκομματική, ενώ απέρριπτε παράλληλα και τους διεθνείς οργανισμούς όπως το «Διεθνές Γραφείο Ετρέσεως Εργασίας», που ήταν όργανο της Κοινωνίας των Εθνών και διαπνεόταν από τις αρχές του πασιφισμού.¹⁰⁶ Μέσω του εντύπου που εξέδιδε, η ARAC προπαγάνδιζε τις θέσεις της για την «Internationale de Anciens Combattants et des Victimes de la Guerre», που ιδρύθηκε στη Γενεύη το 1920. Η «Πανελλήνια Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού», που συστήθηκε το Μάιο του 1924, φιλοδοξούσε να αποτελέσει το ελληνικό παράρτημα.

Προσχωρώντας στη Διεθνή, η Ομοσπονδία αποσκοπούσε να καταστεί συμμετέτοχος ενός παγκόσμιου διεθνιστικού οράματος και, ταυτόχρονα, αναγνωρισμένο μέλος μιας κοινότητας αγώνα, επιτυγχάνοντας, με τον τρόπο αυτό, και τη διεύρυνση της νομιμοποιητικής βάσης της ύπαρξης και δράσης του ελληνικού παραρτήματος.

Με το πέρασμα των ετών, η πλειοψηφία των οργανώσεων απόμαχων του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, είτε αφομοιώθηκαν από θεσμικούς διεθνείς οργανισμούς, είτε

¹⁰³ Racine, N. (1967), The Clarte Movement in France, 1919-21. *Journal of contemporary History*. 2, (2), σ. 197.

¹⁰⁴ Ερρίκος Μπαρμπύς (1924), *Το επαναστατικό κίνημα των παλαιών πολεμιστών*. ΚΟΜΕΠ. 6, σποράδην.

¹⁰⁵ Racine, ό.π., σποράδην.

¹⁰⁶ Νούτσος, ό.π., σ. 84.

απορροφήθηκαν από αντιδραστικούς πολιτικούς σχηματισμούς, τροφοδοτώντας με μέλη τα φασιστικά κόμματα, ιδιαιτέρως στις χώρες που είχαν ηττηθεί στον πόλεμο. Ωστόσο, αυτές τις δύο μεσοπολεμικές δεκαετίες οι βετεράνοι του πολέμου αποτέλεσαν μια από τις ιδιαίτερες κοινωνικές κατηγορίες, αναδεικνύοντας το συλλογικό αίτημα για ειρήνη, που διαρκώς επέστρεφε στο προσκήνιο.

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ, ΑΙΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΔΡΑΣΕΙΣ

ΤΩΝ ΕΝΩΣΕΩΝ ΠΑΛΑΙΩΝ ΠΟΛΕΜΙΣΤΩΝ

Ως απάντηση στην κρατική κωλυσιοεργία και στην εντεινόμενη φτωχοποίηση των απομάχων και των αναπήρων, ήδη από τον Οκτώβριο του 1922 άρχισε να δημιουργείται ένα πλήθος ενώσεων και συλλόγων που στόχευαν στην κάλυψη των αναγκών και στην προώθηση των αιτημάτων των αναπήρων και των εφέδρων.

Ήδη το Σεπτέμβριο του 1922, αμέσως μετά τη λήξη του πολέμου, γίνονται λόγος για τη δημιουργία κάποιων πρώτων ενώσεων παλαιών πολεμιστών. Ολόκληρη την περίοδο 1922-1924, που καλύπτει τα πρώτα οργανωτικά βήματα των Ενώσεων παλαιών πολεμιστών και των Ενώσεων θυμάτων στρατού, είναι χαρακτηριστική η πολυδιάσπαση σε μικρούς τοπικούς πυρήνες. Μέχρι το τέλος του 1923 στήθηκε σταδιακά ένα δίκτυο Ενώσεων και Συνδέσμων, τόσο στα μεγάλα αστικά κέντρα όσο και στις επαρχιακές πόλεις. Η προϋπάρχουσα οργανωτική δομή των Ενώσεων θυμάτων στρατού χρησίμευσε σαν πολιτικό κεφάλαιο για τη δημιουργία της πληθώρας συνδέσμων και ενώσεων που επακολούθησε του τέλους του πολέμου, καθώς οι ενώσεις θυμάτων στρατού και παλαιών πολεμιστών σχημάτισαν ένα ενιαίο μέτωπο με κοινά αιτήματα, έχοντας συχνά αλληλεπικαλυπτόμενη πολιτική δράση, ενώ συμμετείχαν στις κινητοποιήσεις σαν ένα ενιαίο σώμα.¹⁰⁷

¹⁰⁷ Ριζοσπάστης, 21-22-1923. Στα τέλη του 1923 δημιουργείται η βραχύβια «Συνομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού» για την οποία έχουμε ελάχιστες αναφορές και δεν γνωρίζουμε λεπτομέρειες για τη μαζικότητα και τη δράση της.

Τον Απρίλιο του 1923, δημιουργήθηκε η «Πανελλήνια Ένωση Αναπήρων και Θυμάτων Πολέμου»,¹⁰⁸ με πρόεδρο τον Χ. Αλεξόπουλο και γενικό γραμματέα τον Κ. Βιτάλη, στην οποία συμμετείχαν μέλη από την Αθήνα καθώς και την ευρύτερη Αττική,¹⁰⁹ ενώ ήδη δραστηριοποιούνταν η «Ένωση Αποστρατευμένων Πολεμιστών Αθηνών», με πρόεδρο τον Γ. Μοναστηριώτη και γενικό γραμματέα τον Β. Ταβερναράκη. Η ταχύτητα με την οποία δημιουργήθηκαν οι ενώσεις και η απήχηση που έχουν στους ενδιαφερόμενους μαρτυρούν την ανάγκη οργάνωσης και συντονισμού δράσεων εκ μέρους των απόμαχων και των αναπήρων.

Κατά τη διάρκεια του 1923, έγιναν οι πρώτες προσπάθειες για την δημιουργία κεντρικών συντονιστικών οργάνων, με κυριότερη τη δημιουργία της «Ομοσπονδίας Θυμάτων Στρατού». Στο συνέδριο, το οποίο πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα τον Ιούνιο του 1923, συμμετείχαν οργανώσεις αναπήρων από την Αθήνα, τα Ιωάννινα, τη Θεσσαλονίκη, το Βόλο, τη Λαμία και την Καρδίτσα, και επίσης ενώσεις αποστράτων από τη Μαγνησία και την Αθήνα.¹¹⁰ Επρόκειτο για την πρώτη συντονισμένη απόπειρα δημιουργίας ενός κεντρικού οργάνου που θα προωθούσε τα συμφέροντα των τραυματιών και των οικογενειών των πεσόντων.

Από το 1923 και έπειτα, οργανώθηκε ένα περισσότερο συγκροτημένο δίκτυο Ενώσεων παλαιών πολεμιστών σε πανελλαδικό επίπεδο, με παραρτήματα στις περισσότερες μεγάλες πόλεις της χώρας. Μέσα στο 1923, η δυναμική των Ενώσεων παλαιών πολεμιστών αυξήθηκε αισθητά. Το δεύτερο μισό του έτους, Ενώσεις εφέδρων πολεμιστών και θυμάτων πολέμου είχαν συγκροτηθεί στα μεγάλα αστικά κέντρα αλλά και στην περιφέρεια. Ήδη μέχρι τα τέλη του 1924, ενώσεις υπαγόμενες στην Ομοσπονδία υπήρχαν επιβεβαιωμένα σε Αθήνα, Πειραιά, Αρκαδία, Αλεξανδρούπολη, Μαγνησία, Μυτιλήνη, Τρίκαλα, Νεμέα, Ιωάννινα, Λαμία, Ασβεστοχώρι Θεσσαλονίκης, Καμαρίτσα Ευβοίας, Ηράκλειο, Χανιά, Νάουσα, Πάτρα, Μεσολόγγι, Λειβαδιά, Άργος.¹¹¹

Ταυτοχρόνως εκδιδόταν και πληθώρα εφεδρικών εφημερίδων, που λειτουργούσαν ως τα επίσημα όργανα των τοπικών ενώσεων: Ο «Παλαιός

¹⁰⁸ *Ριζοσπάστης*, 16-4-1923. Στην πρώτη συνέλευση της «Ένωσης Θυμάτων Πολέμου» παρευρίσκονται περίπου 200 άτομα.

¹⁰⁹ *Ο.π.*

¹¹⁰ *Ριζοσπάστης*, 24-6-1923 και 25-6-1923.

¹¹¹ *Ριζοσπάστης*, 5-8-1923.

Πολεμιστής» (Αθήνα), η «Δράση» (Χανιά), ο «Εφεδρικός Αγών» (Χανιά), η «Φωνή του Εφέδρου» (Ηράκλειο).¹¹² Στη Μυτιλήνη, όπου κυκλοφορούσε η «Καμπάνα», την οποία εξέδιδε ο Στρατής Μυριβίλης, οι Ενώσεις παλαιών πολεμιστών είχαν διαφορετικό πολιτικό χρωματισμό, με την επικράτηση εφεδρικών ενώσεων που προάσκειτο πολιτικά στον Πλαστήρα. Η «Καμπάνα» ήταν φίλα προσκείμενη στο κόμμα των Φιλελευθέρων, και στα δύο χρόνια της έκδοσής της (1923-1924) αποτέλεσε το ανεπίσημο έντυπο όργανο των εφεδρικών ενώσεων Μυτιλήνης.¹¹³

Όπως είδαμε και παραπάνω, οι Ενώσεις παλαιών πολεμιστών δημιουργήθηκαν στα πρότυπα των αντίστοιχων ευρωπαϊκών οργανώσεων. Η επιθυμία σύνδεσης με τις ενώσεις των εφέδρων και ειδικότερα με τη Διεθνή των Παλαιών Πολεμιστών, όργανο που συνήλθε στη Γενεύη τον Απρίλιο και Μάιο του 1920, διαφαίνεται τόσο από τον αυτοπροσδιορισμό της ελληνικής Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού ως «τμήμα της Διεθνούς Παλαιών Πολεμιστών», όσο και από την υιοθέτηση των θέσεων της Διεθνούς.

Οι Ενώσεις παλαιών πολεμιστών, αν και προσδεμένες στο ΣΕΚΕ, εμφανιζόταν σαν σύλλογοι αλληλοβοήθειας, που σκοπό είχαν την υπηρετήση των συμφερόντων των απομάχων. Στο πνεύμα αυτό, τα αιτήματα που προβλήθηκαν ήταν αστικού χαρακτήρα και στόχευαν στην ανακούφιση και την οικονομική και κοινωνική αποκατάσταση των παλαιών πολεμιστών και των θυμάτων στρατού. Τα αιτήματα αυτά δεν διαφοροποιούνταν σημαντικά από αυτά της αμέσως προηγούμενης περιόδου. Μολοντί αναδύθηκαν και νέα αιτήματα, που στόχευαν σε μια πιο διευρυμένη κοινωνική απεύθυνση, ο βασικός κορμός παρέμεινε, ωστόσο, ο ίδιος.

Από την πρόταση νομοσχεδίου για την αποκατάσταση των θυμάτων στρατού που υποβλήθηκε από την «Ένωση Τραυματιών» το Μάρτιο του 1923, πληροφορούμαστε για τα βασικά αιτήματα των θυμάτων. Συνοπτικά, έχουν ως εξής:¹¹⁴

1) Πολεμική σύνταξη δικαιούνται τα θύματα πολέμου (ως τέτοια ορίζονται οι επίστρατοι ή οι εθελοντές τραυματίες πολέμου, καθώς και οι οικογένειες των πεσόντων) με εξαίρεση τους μόνιμους αξιωματικούς.

¹¹² ΓΑΚ, Αρχείο πολιτικού γραφείου πρωθυπουργού, φ. 987.

¹¹³ Αναλυτικά, βλ. Ματθαίου, ό.π., σποράδην.

¹¹⁴ Ριζοσπάστης, 3-8-1923.

2) Με τη χορήγηση της σύνταξης επιφορτίζεται πενταμελής επιτροπή διαφορετική σε κάθε περιφέρεια νομού, αποτελούμενη από το Νομάρχη, τον πρόεδρο Πρωτοδικών, έναν εν ενεργεία στρατιωτικό γιατρό και δύο μέλη της τοπικής Ένωσης αναπήρων.

3) Τα δικαιολογητικά που απαιτούνται για τη χορήγηση σύνταξης είναι: Για τους μεν τραυματίες, η γνωμάτευση υγειονομικής επιτροπής με την οποία να πιστοποιείται η ανικανότητα εκπλήρωσης των στρατιωτικών καθηκόντων, για δε τους συγγενείς, πιστοποιητικά θανάτου του πεσόντος εφέδρου, καθώς και έγγραφα με τα οποία να πιστοποιείται η οικονομική κατάσταση της οικογένειας.

4) Για τους ανίκανους προς εργασία αναπήρους η σύνταξη υπολογίζεται με βάση το βαθμό αναπηρίας. Ενδεικτικά ορίζεται στις 60 δραχμές για τους τραυματίες και 80 δραχμές για όσους έχουν εξαιρετικά υψηλό βαθμό αναπηρίας. Αντιστοίχως, για τις οικογένειες των πεσόντων, στις οποίες περιλαμβάνονται χήρες, ορφανά και γονείς, το ποσό της σύνταξης κυμαίνεται ανάλογα με την οικονομική κατάσταση της οικογένειας και τον αριθμό των ανηλίκων μελών της.

Το κυριότερο όμως αίτημα που προτάσσουν οι Ενώσεις παλαιών πολεμιστών είναι αυτό των απαλλοτριώσεων μοναστηριακών και δημόσιων κτημάτων, με σκοπό τη διανομή τους σε ακτήμονες, και δη απόμαχους των πολέμων 1912-1922. Αν και κατά τα προηγούμενα έτη είχαν ξεκινήσει, στα πλαίσια της αγροτικής μεταρρύθμισης, ορισμένες διαδικασίες για τη διανομή γαιών σε απομάχους πολέμου, η αποκατάσταση τόσο των προσφυγικών όσο και των γηγενών πληθυσμών, μεγάλη μερίδα των οποίων αποτελούσαν παλαιοί πολεμιστές, παρέμενε εκκρεμής· συνακόλουθα, το αίτημα της διάλυσης των μεγάλων τσιφλικιών επανερχόταν διαρκώς.

Χαρακτηριστικά: «Με επανηλλειμένα υπομνήματα τόσον η Ομοσπονδιακή Ένωσης Π. Πολεμιστών Θεσσαλονίκης όσον και αι λοιπαί Ενώσεις Π. Πολεμιστών Μακεδονίας ζήτησαν να λάβη μέτρα η Κυβέρνησις δια το ζήτημα της παροχής γαιών εις τους ακτήμονας αγρότας εφέδρους. Δυστυχώς όμως και εις το σπουδαιότατον τούτο ζήτημα το οποίον απασχολεί χιλιάδας εφέδρων επεκράτησε έως τώρα το γενικόν πνεύμα αδιαφορίας και αναληγσίας το οποίον αφορά τα ζωτικώτερα συμφέροντα της πολυαρίθμου τάξεως των αποστρατευθέντων εφέδρων Π.

Πολεμιστών. [...] Αφ' ου επί δέκα χρόνια έχυσαν το αίμα των εις τα διάφορα μέτωπα, αφ' ου ήρθαν και βρήκαν τα σπίτια τους ερείπια και βυθισμένα εις τα χρέη, σήμερα δεν σας ζητούν τίποτε άλλο παρά ολίγα στρέμματα γης δια να ζήσουν. Δεν σας ζητούν τίποτε άλλο παρά να πάρετε τα χωράφια από τους τσιφλικάδες και τους ευνοούμενους των διαφόρων φατριών και κομμάτων, οι οποίοι νέμουνσι αδικαιολόγητα εκατοντάδες και χιλιάδες στρεμμάτων και να τα δώσετε στους ακτήμονας εφένδρους. Επίσης να δημεύσετε τα μοναστηριακά κτήματα και τα μετόχια των καλογήρων, οι οποίοι κατέχουσι ολόκληρον σχεδόν την Χαλκιδικήν και άλλας μεγάλας εκτάσεις.¹¹⁵

Τα αιτήματα που προτάσσονταν ήταν κοινά για όλες τις οργανώσεις σε πανελλαδικό επίπεδο, με τον κατάλογο να εμπλουτίζεται κατά περίπτωση, ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες της κάθε περιοχής ή με την πολιτική συγκυρία, καθώς οι κατά τόπους ενώσεις άνοιγαν πολλαπλά μέτωπα αγώνα.¹¹⁶ Διαφωτιστικές είναι οι δημοσιεύσεις στον Τύπο καταγγελιών των επαρχιακών ενώσεων, από τις οποίες αντλούμε πληροφορίες για τοπικά αιτήματα, που όμως εκφύονται από τη μη διαχείριση υπερτοπικών ζητημάτων σε κεντρικό επίπεδο. Χαρακτηριστικά διαβάζουμε σε ανακοίνωση της Ομοσπονδιακής Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Θεσσαλονίκης για το αίτημα διανομής κτημάτων στην περιοχή της Ιερισσού Χαλκιδικής σε έφεδρους πολεμιστές και, πιο συγκεκριμένα, για τη διανομή μοναστηριακών κτημάτων.¹¹⁷

Κατά την περίοδο που μας ενδιαφέρει, την πρωτοκαθεδρία στο πεδίο του κοινωνικού ανταγωνισμού είχε το εργατικό κίνημα, όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και διεθνώς. Οι εργατικές κινητοποιήσεις ήταν αυτές που έδιναν τον τόνο και διαμόρφωναν τα χαρακτηριστικά των κοινωνικών διεκδικήσεων. Εξετάζοντας κανείς τα διεκδικητικά μέσα των παλαιοπολεμικών οργανώσεων και το ριζοσπαστισμό που τα χαρακτηρίζει συνολικά, διαπιστώνει αναλογίες με τα μέσα δράσης των εργατικών σωματείων.¹¹⁸

¹¹⁵ Ριζοσπάστης, 21-11-1923.

¹¹⁶ Φωνή του εφέδρου, 7-2-1926. Πληροφορούμαστε από τα φύλλα της εφημερίδας παλαιών πολεμιστών Ηρακλείου, για το ζήτημα της διανομής των κτημάτων των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων καθώς και για αιτήματα σχετικά με τη φορολογία.

¹¹⁷ Ριζοσπάστης, ό.π.

¹¹⁸ Για την κατανόηση του φαινομένου μπορούμε να λάβουμε υπ' όψιν την θεωρία των Taylor και Van Dyke, θεωρητικών του κλάδου της συγκρουσιακής πολιτικής, που υποστηρίζουν ότι παρόμοιες αναλογίες συναντούμε διαχρονικά στα κοινωνικά κινήματα, καθώς τα κοινωνικά υποκείμενα

Μη διαθέτοντας, ουσιαστικά, μέσα πίεσης προς το κράτος, όπως η απεργία, κατεξοχήν όπλο του εργατικού κινήματος, οι Ενώσεις υιοθέτησαν τρόπους μαζικής δράσης με τους οποίους μπορούσαν να βρεθούν εγγύτερα στην επίτευξη των στόχων τους: διαδηλώσεις, συλλαλητήρια, πορείες διαμαρτυρίας και συμμετοχή στις μεγάλες εργατικές κινητοποιήσεις. Έτσι, πραγματοποιήθηκαν συλλαλητήρια σαν τρόπος αμεσότερης επικοινωνήσης των παλαιοπολεμικών αιτημάτων τόσο στο κράτος όσο και στους πολίτες, καθώς και για ζητήματα πιο διευρυμένα, που δεν αφορούσαν αυστηρά τους απόμαχους αλλά άγγιζαν ένα μεγαλύτερο σύνολο πολιτών, όπως ήταν το ζήτημα της άρσης του ενοικιοστασίου. Κατά τη διάρκεια του 1924 οι Ενώσεις συμμετέχουν σε κινητοποιήσεις για τη διατήρηση του ενοικιοστασίου, θεσμού που προστάτευε τους ενοικιαστές από τις εξώσεις και από τις αυξήσεις των ενοικίων.¹¹⁹ Οι αγώνες αυτοί δεν αφορούσαν μόνο τους παλαιούς πολεμιστές· επρόκειτο, σύμφωνα και με τη ρητορική των Ενώσεων, για έναν αγώνα ταξικό, που αφορά τις «εργατικές και μικροαστικές τάξεις».¹²⁰ Τα Εργατικά Κέντρα, τόσο στην Αθήνα όσο και στην περιφέρεια, μεταβλήθηκαν σε κέντρα αγώνα, καθώς όχι μόνο τα μέλη των εργατικών σωματείων συναντώνταν εκεί, αλλά τα χρησιμοποιούσαν σαν βάσεις και ορμητήρια και οι παλαιοπολεμικές ενώσεις. Οι διαδηλώσεις των παλαιών πολεμιστών ξεκινούν από τα Εργατικά Κέντρα, ενώ σε αυτά πραγματοποιούνταν οι συνελεύσεις και οι συγκεντρώσεις των Ενώσεων.

Στο πνεύμα της διατήρησης των παλαιοπολεμικών πολιτικών σχηματισμών, φαινομενικά τουλάχιστον, ανεξάρτητων από το κόμμα, τα μέλη των Ενώσεων δεν εμπλέκονταν στην πολιτική, μονάχα σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Με την προκήρυξη, ωστόσο, των εθνικών εκλογών του 1924, μαζί με τα ήδη υπάρχοντα ζητήματα που απασχολούσαν τις Ενώσεις, ανέκυψε και το ζήτημα της εκλογικής συμμετοχής των εφέδρων. Οι Ενώσεις, σε κεντρικό αλλά και σε περιφερειακό επίπεδο, καλούσαν τα μέλη τους να προχωρήσουν στην έκδοση εκλογικών βιβλιαρίων, προκειμένου να

ακολουθούν κινηματικές πρακτικές που έχουν δοκιμαστεί στο παρελθόν, χωρίς να εμφανίζουν κάποια σημαντική πρωτοτυπία στη δράση τους. Βλ: Σεραφείμ Σεφεριάδης (2006)· Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: Μια αποτύπωση, *Ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης*, 27, σ. 11-12.

¹¹⁹ *Ριζοσπάστης*, 1-1-1924.

¹²⁰ *Ό.π.*, 1-1-1924.

ψηφίσουν τους υποψηφίους του ΣΕΚΕ,¹²¹ και κατηγορούσαν την κυβέρνηση για παρακώλυση της έκδοσης των εκλογικών βιβλιαρίων με δόλιο στόχο τον αποκλεισμό των κλάσεων των ετών 1916-1920,¹²² βάζοντας, επιπλέον, προσκόμματα στη θεώρηση των στρατιωτικών απολυτηρίων τους.¹²³ Οι εκκλήσεις προς τους απόμαχους μέσα από τις σελίδες του «Ριζοσπάστη» να προχωρήσουν στην έκδοση εκλογικού βιβλιαρίου είναι συνεχείς, καθώς το κόμμα επιδιώκει να επαναλάβει την εκλογική επιτυχία του 1920. Υπό το πρίσμα αυτής της επιδίωξης καλούνται τα μέλη όλων των εξωκομματικών οργανώσεων να ασκήσουν το εκλογικό τους δικαίωμα.

Μετά την πραγματοποίηση του συνεδρίου της Ομοσπονδίας διασαφηνίζεται και η σχέση των Ενώσεων με τα πολιτικά κόμματα. Ενώ σε γενικές γραμμές οι παλαιοπολεμικές ενώσεις λειτουργούσαν σαν αστικές οργανώσεις χωρίς κάποια επίσημη σύνδεση με το ΣΕΚΕ(Κ), η συμμετοχή αποστράτων στον κατάλογο των υποψηφίων με το κόμμα δεν αποκλειόταν. Χαρακτηριστικά: *«Η Ομοσπονδία χωρίς να λαβαίνει μέρος στις κομματικές διαμάχες των κομματικών φατριών, δεν θα σταματήσει ποτέ τον αμείλικτο αγώνα εναντίον των φιλοπόλεμων κομμάτων της καταστροφής, και θα ξεσκεπάσει πάντοτε τα αληθινά σχέδια που οι πολιτικοί κρύβουν κάτω από την ψεύτικη φιλειρηνική φρασεολογία [...] Τόσο στις βουλευτικές όσο και στις δημοτικές εκλογές οι Ενώσεις δεν μπορούν να κατέρχονται με ιδίους υποψηφίους. Μπορούν όμως να κατέρχονται στις κοινοτικές εκλογές και να επιδιώκουν την κατάληψη των συμβουλίων στις κοινοτικές εκείνες, όπου τα τοπικά συμφέροντα των παλαιών πολεμιστών και θυμάτων δεν μπορούν να εξυπηρετηθούν καλύτερα παρά και μόνο κατ' αυτόν τον τρόπο».*¹²⁴ Έτσι, στις αυτοδιοικητικές εκλογές του 1925 ο πρόεδρος της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Ηρακλείου, Ε. Κακουδάκης, κατέβηκε ως υποψήφιος δήμαρχος με συνδυασμό πολιτικά προσκείμενο στο ΣΕΚΕ(Κ) και πήρε 430 ψήφους σε σύνολο 3.449, φτάνοντας το εντυπωσιακό ποσοστό του 12,46%, όπως πληροφορούμαστε από έκθεση της χωροφυλακής.¹²⁵

¹²¹ Ό.π., 30-9-1923.

¹²² Ό.π., 20-10-1923.

¹²³ Ό.π., 16-12-1923.

¹²⁴ *Πόλεμος κατά του πολέμου*, ό.π., σ. 98.

¹²⁵ ΓΑΚ, Αρχείο πολιτικού γραφείου πρωθυπουργού (1917-1928), φ. 995· «Έκθεση Διοίκησης Χωροφυλακής Ηρακλείου» 29-10-1925.

Συνοψίζοντας, μέχρι την ίδρυση της Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού, απλώνεται ένα δίκτυο σε πανελλαδικό επίπεδο όπου αποτελείται από Ενώσεις παλαιών πολεμιστών και Ενώσεις θυμάτων στρατού, οι οποίες σε ορισμένες περιπτώσεις λειτουργούν και σαν ενιαίο σώμα. Αυτά τα πολιτικά μορφώματα αποκτούν ριζοσπαστικά χαρακτηριστικά, καθότι συνδέονται οργανικά με το ΣΕΚΕ επιδιώκοντας ρυθμίσεις όχι μόνο για την καλυτέρευση του κλάδου, αλλά και με τη συμμετοχή τους σε γενικευμένες κοινωνικές διαμαρτυρίες.

ΤΟ ΙΔΡΥΤΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑΣ ΠΑΛΑΙΩΝ ΠΟΛΕΜΙΣΤΩΝ

ΚΑΙ ΘΥΜΑΤΩΝ ΣΤΡΑΤΟΥ

Μεταξύ 5 και 9 Μαΐου 1924 πραγματοποιήθηκε το ιδρυτικό Α΄ Συνέδριο της Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού (Ο. Π. Π. Θ. Σ.). Η ίδρυση της Ομοσπονδίας ήταν καρπός πολλών προσπαθειών για τη δημιουργία ενός διεκδικητικού οργάνου το οποίο θα συντόνιζε κεντρικά τις ενώσεις και θα συνένωνε και επίσημα το κίνημα παλαιών πολεμιστών με το κίνημα θυμάτων στρατού, το οποίο περιελάμβανε ανάπηρους, χήρες και ορφανά. Το συνέδριο υπήρξε η μεγαλύτερη πολιτική διοργάνωση του συγκεκριμένου χώρου, καθώς διήρκεσε τέσσερις ημέρες, συγκέντρωσε αντιπροσώπους από περίπου 400 οργανώσεις παλαιών πολεμιστών και θυμάτων στρατού και αναδείχθηκε σε διαδικασία μείζονος πολιτικής σημασίας για την πορεία του κινήματος παλαιών πολεμιστών, τόσο σε επίπεδο ιδεολογικής αποκρυστάλλωσης, όσο και σε οργανωτικό επίπεδο.

Το ιδρυτικό συνέδριο της Ομοσπονδίας, όπως διαβάζουμε και στο καταστατικό, το οποίο συνέταξε ο γραμματέας του συνεδρίου Φίλιππος Ορφανός –ψευδώνυμο του Παντελή Πουλιόπουλου–, αποφάσισε την προσχώρηση στη Διεθνή Παλαιών Πολεμιστών, η οποία είχε πραγματοποιήσει το πρώτο συνέδριό της το 1920 στη Γενεύη, αποτελώντας έτσι το ελληνικό παράρτημά της.

Σε πρακτικό επίπεδο αυτό σήμαινε την ευθυγράμμιση των θέσεων της Ομοσπονδίας με εκείνες της Διεθνούς, όπως αυτές διατυπώθηκαν στο χαιρετισμό που

απηύθυνε στους συνέδρους ο Γενικός Γραμματέας της Διεθνούς, Ανρί Μπαρμπύς (Henry Barbyse), και αναγνώστηκε στην έναρξη των εργασιών του συνεδρίου,¹²⁶ καθώς και σε κείμενο του ιδίου, που αναδημοσιεύτηκε στην ΚΟΜΕΠ.¹²⁷ Βασική αρχή της Διεθνούς Παλαιών Πολεμιστών ήταν η αποδοχή των θέσεων του Διεθνισμού, δηλαδή η δημιουργία κοινωνικών συμμαχιών με κριτήρια ταξικά, και όχι στη βάση της υπεράσπισης εθνικών συμφερόντων. Επομένως, ο φυσικός σύμμαχος των παλαιών πολεμιστών ήταν η εργατική τάξη, και η βασική επιδίωξη των ενώσεων παλαιών πολεμιστών σε διεθνές επίπεδο ήταν, κατά τη διατύπωση του Μπαρμπύς, «να θέσουν το ζήτημα των δικαιωμάτων των παλαιών πολεμιστών επάνω στο επίπεδο της πάλης των τάξεων». Μόνο με την ανατροπή του υπάρχοντος εκμεταλλευτικού συστήματος, που γεννά τον καπιταλισμό, τον ιμπεριαλισμό και τον μιλιταρισμό, θα ήταν εφικτή η εξάλειψη της απειλής του πολέμου, ο οποίος χρησιμοποιείται σαν μέσο αναπαραγωγής των κυρίαρχων τάξεων και διαιώνισης της εξουσίας τους. Η ριζική ανατροπή του υπάρχοντος εκμεταλλευτικού συστήματος μέσω της Επανάστασης, αυτό ήταν το κυρίαρχο πρόταγμα.¹²⁸

Τις θέσεις αυτές της Διεθνούς Παλαιών Πολεμιστών υιοθέτησε, συνακόλουθα, και η ελληνική Ομοσπονδία: *«Κάτω από την σημαία της Διεθνούς που ξεδιπλώνεται από το Παρίσι επάνω από τα σύνορα των πατρίδων κι αγκαλιάζει όλους τους θυσιασμένους λαούς της ανθρωπότητας, κάτω από τη σημαία αυτή οι Παλαιοί Πολεμιστές και τα Θύματα Στρατού της Ελλάδος αγωνίζονται σαν πιστοί στρατιώτες ενός ιερού αγώνος για την Ειρήνη του Κόσμου, για το γκρέμισμα των Εκμεταλλευτών, των Τυράννων και των Δήμιων, για την Αδελφοσύνη των λαών».*¹²⁹ Με την αποδοχή των θέσεων της Διεθνούς ολοκληρώθηκε η θεωρητική πλαισίωση που έλειπε για την εξήγηση της εγχώριας πραγματικότητας, κάτι που έγινε κατορθωτό με τη χρήση των αναλυτικών εργαλείων του Διεθνισμού.¹³⁰ Το συνέδριο αποτέλεσε την επισημοποίηση

¹²⁶ Πόλεμος κατά του πολέμου, ό.π., σ. 7-15.

¹²⁷ Μπαρμπύς, ό.π., σ. 194: *«Με την πιο βαθειά ικανοποίηση παρακολουθήσαμε τις εργασίες του Πρώτου Πανελλήνιου συνεδρίου Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού.[...]Με την ίδρυση της Ομοσπονδίας Π. Π. κ Θ. Σ., η οποία βγήκε από το συνέδριο αυτό, η Διεθνής Παλαιών Πολεμιστών προσθέτει στη δύναμη της και ένα νέο τμήμα, το ελληνικό».*

¹²⁸ Ό.π., σ. 195.

¹²⁹ Πόλεμος κατά του πολέμου, ό.π., σ. 58.

¹³⁰ *«Και επιτέλους με τα μάτια μας είδαμε ότι εκείνος ο πόλεμος ο «απελευθερωτικός», αφού πολλές χιλιάδες ελευθέρωσε στέλνοντας τες στον άλλο κόσμο, ερήμωσε όλη τη μικρασιατική χώρα [...]*

μιας διαμορφωτικής διαδικασίας που συντελούνταν μέσα στις Ενώσεις ήδη από την ίδρυση τους. Υπ' αυτό το πρίσμα, αποκτά ενδιαφέρον η ανάγνωση του καταστατικού της Ομοσπονδίας, για το πώς στηλιτεύονται εκεί οι ελληνικές κυβερνήσεις ως «ιμπεριαλιστικές» για την εμπλοκή τους στους Βαλκανικούς πολέμους, στην εκστρατεία στην Ουκρανία και στη Μικρασιατική εκστρατεία,¹³¹ καθώς και για τις θέσεις του κινήματος αναφορικά με τον πόλεμο ως μέσο επικράτησης της αστικής τάξης πάνω στους προλετάριους.¹³² Στην εκδίπλωση της επιχειρηματολογίας αυτής υπογραμμίζεται emphatically η εναντίωση σε κάθε είδους πολεμική εμπλοκή, όχι όμως με τον τρόπο που οι πασιφιστές ζητούν την εξάλειψη των πολέμων απευθυνόμενοι στα φιλάνθρωπα αισθήματα και σε διαχρονικά ηθικά αξιώματα.

Οι Ενώσεις παλαιών πολεμιστών και θυμάτων στρατού γίνονται αντιληπτές ως μέρος των οργανώσεων που αγωνίζονται για το λαό, δηλαδή τα εργατικά σωματεία, τις αγροτικές οργανώσεις και τις «πολιτικές οργανώσεις», που *«πολεμούν τα πολιτικά κόμματα των εκμεταλλευτών, τραβούν τις μάζες από την επιρροή τους, τις ξυπνούν, τις μορφώνουν κι επιδιώκουν να δώσουν στον λαό την αληθινή πολιτική κυριαρχία»*.¹³³ Τοποθετείται έτσι το παλαιοπολεμικό κίνημα στο στερέωμα των κοινωνικών δυνάμεων που αγωνίζονται για την ανατροπή του εκμεταλλευτικού συστήματος, σαν σύμμαχος δηλαδή των προλετάριων, στα πλαίσια μιας μαρξιστικής θεωρητικής προσέγγισης που αντιλαμβάνεται την κοινωνία διαρθρωμένη σε αντίπαλες τάξεις.

Οι Ενώσεις παλαιών πολεμιστών και θυμάτων στρατού, *«όργανα πάλης ενάντια στην συνέχιση των πολέμων και στην κρατική αδιαφορία»*,¹³⁴ θέλουν να συνενώνουν στις γραμμές τους τραυματίες, ανάπηρους, φυματικούς απόμαχους στρατιώτες, απόστρατους κοινωνικά αποκλεισμένους εξαιτίας της παντελούς έλλειψης κρατικής αρωγής, συγγενείς πεσόντων στους πολέμους, καθώς και αυτούς που ορίζονται ως *«θύματα της χθεςινής και σημερινής στρατοκρατίας»*, δηλαδή τους κληρωτούς που υπηρετούν στο στράτευμα. Από τα παραπάνω διαφαίνεται αρκετά καθαρά η

ξεσπίτωσε και μετέβαλλε σε εξαθλιωμένα ανδράποδα επάνω από ένα εκατομμύριο ανθρώπους και έφερε μια γενική εξάρθρωση και ένα οικονομικό αδιέξοδο στην χώρα και το κράτος», ό.π., σ. 30.

¹³¹ Ό.π., σ. 28-29.

¹³² Ό.π., σ. 33.

¹³³ Ό.π., σ. 54.

¹³⁴ Ό.π.

ιδεολογική ριζοσπαστικοποίηση που έχει συντελεστεί στο σύνολο των Ενώσεων. Παρά το γεγονός ότι τα οργανωτικά αυτά σχήματα λειτουργούσαν ανεξάρτητα από το κόμμα, η κομμουνιστική επιρροή είναι προφανής, τόσο στη διάρθρωση των πολιτικών επιχειρημάτων, όσο και στο σύνολο των αιτημάτων, όπως αυτά συγκεκριμενοποιούνται μέσα από τις διαδικασίες του συνεδρίου.

Στις τέσσερις ημέρες που διήρκεσε το συνέδριο, ψηφίστηκε μια σειρά από προγραμματικές θέσεις - αιτήματα, μέσα από τις οποίες προβάλλει ο στόχος της προώθησης ενός σχεδίου ευρύτερης κοινωνικής αναδιάρθρωσης. Συνοπτικά, η διάρθρωση των αιτημάτων έχει ως εξής:¹³⁵

Για τους ανάπηρους και τα θύματα πολέμου:

- Ρύθμιση των συντάξεων με γνώμονα τον τιμάριθμο, δηλαδή το κόστος ζωής, και, επίσης, την άμεση έναρξη της καταβολής τους χωρίς περαιτέρω χρονική καθυστέρηση.

- Συμπερίληψη στην κατηγορία των θυμάτων πολέμου όχι μόνο των συγγενών των πεσόντων, αλλά και των συγγενών των στρατιωτών που πέθαναν λόγω δυσμενών συνθηκών διαβίωσης ή από ασθένεια από την οποία προσβλήθηκαν κατά τη διάρκεια της θητείας τους.

- Ιατρική περίθαλψη εφ' όρου ζωής και δωρεάν μετακινήσεις για όλους τους ανάπηρους.

- Αναδιοργάνωση της «Στέγης Πατρίδος» και δημιουργία συνοικισμών για τη στέγαση των θυμάτων πολέμου.

Η Κ.Ε. της Ομοσπονδίας επιφορτίζεται, στο μεταξύ, να συντάξει λεπτομερές σχέδιο νόμου και να το καταθέσει στο αρμόδιο Υπουργείο.

Για την αποκατάσταση απόστρατων ακτημόνων:

- Παραχώρηση δωρεάν αγροτικού κλήρου και καλλιεργητικών μέσων στους ακτήμονες παλαιούς πολεμιστές, καθώς και στα θύματα πολέμου των αγροτικών περιφερειών.

¹³⁵ Ό.π., σποράδην.

- Απαλλοτρίωση μεγάλων γαιοκτησιών, εθνικών, μοναστηριακών, καθώς και των τσιφλικιών, προκειμένου να αυξηθούν οι εκτάσεις προς διανομή στους ακτήμονες.
- Ταχύτερη απαλλοτρίωση και διανομή γεωργικών κλήρων.
- Δημιουργία ταμείων γεωργικής πρόνοιας τα οποία να χορηγούν χαμηλότοκα δάνεια στους ακτήμονες, και να τους προμηθεύουν με καλλιεργητικά μέσα.
- Δημιουργία υγειονομικών σταθμών, που θα παρέχουν δωρεάν ιατρική περίθαλψη στους ακτήμονες παλαιούς πολεμιστές.

Για τους φυματικούς:

- Ίδρυση κρατικών σανατορίων, με δωρεάν περίθαλψη όλων των νοσούντων.
- Απαλλαγή στράτευσης και δωρεάν ιατρική περίθαλψη για τους άρρωστους κληρωτούς.
- Βελτίωση των συνθηκών περίθαλψης στο σανατόριο της «Σωτηρίας», καθώς και σε αυτό του Ασβεστοχωρίου Θεσσαλονίκης.

Για τους στρατιώτες:

- Επαναφορά πολιτικών δικαιωμάτων.
- Βελτίωση συνθηκών διαβίωσης στο στράτευμα.
- Δικαιότερη μεταχείριση κληρωτών από τα στρατοδικεία.

Το σύνολο των αιτημάτων που αρθρώνονται, αφορούν όχι μόνο την ευρύτερη κοινότητα των θυμάτων στρατού –η οποία περιλαμβάνει τους παλαιούς πολεμιστές, τα θύματα πολέμου και τους φυματικούς– αλλά, επίσης, τον προσφυγικό πληθυσμό και τους στρατιώτες που υπηρετούν τη θητεία τους. Προωθείται έτσι ένα πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων το οποίο εκ πρώτης όψews μοιάζει συντεχνιακού χαρακτήρα, αλλά επί της ουσίας απευθύνεται σε ένα μεγαλύτερο ακροατήριο, καθότι το σύνολο των ζητημάτων που τίγονται σε αυτό, όπως είναι τα εκκρεμή ζητήματα της ανακατανομής της γης και της διαχείρισης της δημόσιας υγείας, αφορούν ένα ευρύτατο κομμάτι της κοινωνίας.

Με την ολοκλήρωση του συνεδρίου αλλάζει και η οργανωτική διάρθρωση των ενώσεων, καθώς οι αποφάσεις λαμβάνονται πλέον κεντρικά, και τα τοπικά παραρτήματα ιδρύονται με ενιαίο καταστατικό.

Επισφραγίζεται, παράλληλα, η οργανωτική και ιδεολογική ρήξη μεταξύ των Παλαιών Πολεμιστών και των Θυμάτων Πολέμου. Είδαμε και προηγουμένως ότι υπήρχε σύμπραξη των Ενώσεων Παλαιών Πολεμιστών με εκείνες των Θυμάτων Πολέμου από τα τέλη του 1922 μέχρι την πραγματοποίηση του συνεδρίου, καθώς και συγχώνευση ορισμένων εκατέρωθεν ενώσεων, όπως στην περίπτωση του Πειραιά, της Λαμίας και των Ιωαννίνων.¹³⁶ Ωστόσο, παρά την κοινή πορεία τους, οι ενώσεις Θυμάτων Πολέμου είχαν διαφορετικές καταβολές και άλλη οργανωτική δομή από τις ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών. Οι ενώσεις Θυμάτων Πολέμου διέθεταν ήδη μια οργανωτική εμπειρία από το 1921, έχοντας προβάλει διεκδικήσεις κοινωνικών παροχών, και είχαν προχωρήσει, το 1923, στην ίδρυση της Ομοσπονδίας Θυμάτων Πολέμου. Επιπλέον, σε αντίθεση με τις ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών, δεν είχαν την πολιτική εξάρτηση εκείνων από το ΣΕΚΕ.

Έτσι, όταν στο Συνέδριο του 1924 προτάθηκε η υπαγωγή της Ομοσπονδίας Θυμάτων Στρατού στην υπό ίδρυση Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού, οι εκπρόσωποι των Θυμάτων Στρατού, Χ. Αλεξόπουλος και Σταματόπουλος, εξέφρασαν την διαφωνία τους, ερχόμενοι σε ρήξη με την πλειοψηφία των συνέδρων. Η αιτιολογία γι' αυτή την άρνηση ήταν η αδυναμία ταύτισης συμφερόντων μεταξύ Πολεμιστών και Θυμάτων, καθώς, όπως υποστήριζαν οι Αλεξόπουλος και Σταματόπουλος, με την εξάλειψη της απειλής πολέμου οι Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών θα έπαυαν να υφίστανται.¹³⁷

Η πρόταση των εκπροσώπων να υπάρξουν δύο ξεχωριστά ομοσπονδιακά όργανα και να ιδρυθεί μια πανελλήνια Συνομοσπονδία η οποία θα συντόνιζε Παλαιούς Πολεμιστές και Θύματα Στρατού δεν έγινε δεκτή προς ψήφιση από το σύνολο των συνέδρων που προερχόταν από τις παλαιοπολεμικές ενώσεις και απαρτιζόταν εν πολλοίς από υψηλόβαθμα στελέχη του ΣΕΚΕ, όπως ο Π. Πουλιόπουλος, γραμματέας του συνεδρίου, ο Ε. Σταυρίδης, εκπρόσωπος της Ένωσης

¹³⁶ Ριζοσπάστης, 17-5-1924.

¹³⁷ Ό.π., 17-5-1924.

Παλαιών Πολεμιστών Καβάλας, ο Δ. Παπαρήγας, εκπρόσωπος παλαιών πολεμιστών Μαγνησίας, ο Δ. Πυλιώτης, εκπρόσωπος φυματικών, ο Γ. Νίκολης, και άλλοι.

Η πολιτική αυτή αντιπαράθεση είχε ως αποτέλεσμα να αποχωρήσουν από το συνέδριο οι εκπρόσωποι των ενώσεων Θυμάτων Στρατού, μη αποδεχόμενοι να το αναγνωρίσουν ως το Β΄ Συνέδριο της Ομοσπονδίας Θυμάτων Πολέμου, και αρνούμενοι να παραδώσουν τη διαχείριση των ενώσεων Θυμάτων Στρατού στην ελεγκτική επιτροπή του συνεδρίου.¹³⁸

Η αποτυχία της οργανωτικής σύμπραξης Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού αποτελεί εμφανή εκδήλωση των ιδεολογικών ρηγμάτων που είχαν αρχίσει να σχηματίζονται εντός του κινήματος, ιδιαίτερα αν ληφθεί υπ' όψιν η σύνδεση των Ενώσεων Αναπήρων και Θυμάτων Στρατού με τους Αρχαιομαρξιστές.¹³⁹

Μετά από αυτή τη ρήξη, οι ενώσεις Αναπήρων και Θυμάτων Στρατού ακολούθησαν διαφορετική πορεία από εκείνη των Παλαιών Πολεμιστών. Η πλειοψηφία των ηγετικών στελεχών τους προέρχονταν από τον αρχαιομαρξιστικό χώρο, με εξέχουσα την περίπτωση του γραμματέα της Ομοσπονδίας Σ. Βερούχη. Οι ενώσεις Θυμάτων Στρατού, σε αντίθεση με τις ενώσεις απομάχων, επιβίωσαν της παγκαλικής δικτατορίας, και συνέχισαν να δρουν μέχρι τη δικτατορία Μεταξά.¹⁴⁰

Με την ολοκλήρωση του συνεδρίου επιτυγχάνονται πολλαπλοί στόχοι. Αφενός ολοκληρώνεται η ιδεολογική ευθυγράμμιση των ενώσεων. Στο εξής οι τοπικές ενώσεις υιοθετούν το καταστατικό της Ομοσπονδίας, επικυρώνοντας την ηγεμόνευση του ΣΕΚΕ, κάτι που, ενώ λειτουργεί συσπειρωτικά, απομακρύνει μέλη των ενώσεων που διάκινται αρνητικά προς τους κομμουνιστές, ενώ βάζει και επίσημα το παλαιοπολεμικό κίνημα στο κρατικό στόχαστρο.¹⁴¹ Αφετέρου, με την ύπαρξη της Ομοσπονδίας το επίπεδο οργάνωσης του κινήματος αναβαθμίζεται, η λήψη των αποφάσεων γίνεται αρμοδιότητα ενός κεντρικού φορέα, με αποτέλεσμα τον καλύτερο –έμμεσο οπωσδήποτε– συντονισμό των ενώσεων.

¹³⁸ Ό.π., 18-5-1924.

¹³⁹ Γιώργος Αλεξάτος (2012), *Ιστορικό λεξικό του ελληνικού εργατικού κινήματος*. (2η έκδ.) Αθήνα: Γειτονιές του κόσμου, σ. 54.

¹⁴⁰ Λιβιεράτος, ό.π., σ. 96.

¹⁴¹ *Το Βήμα*, 14-11-1978, τίτλος άρθρου: «Έτσι γεννήθηκε για πρώτη φορά το Κ.Κ.Ε.: Μιλούν για πρώτη φορά οι δημιουργοί του».

Το καταστατικό του Α΄ Συνεδρίου είναι μια διακήρυξη που αντικατοπτρίζει περισσότερο την πολιτική προσδοκία των συντακτών του παλαιών πολεμιστών, και λιγότερο μια ρεαλιστική εικόνα του κινήματος. Μολονότι την περίοδο που πραγματοποιείται το συνέδριο το παλαιοπολεμικό κίνημα βρίσκεται σε πλήρη ακμή, οι πολιτικές προοπτικές για την επίτευξη των περισσότερων στόχων του είναι μάλλον δυσοίωνες, δεδομένης και της δυσμενούς πολιτικής συγκυρίας. Ωστόσο, το επόμενο έτος το παλαιοπολεμικό κίνημα θα φτάσει στην ωριμότητα που του επέτρεψε να συμβάλει τα μέγιστα στις αγροτικές εξεγέρσεις που σημάδεψαν το 1925.

ΤΟ ΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΠΟΛΕΜΙΚΩΝ ΕΝΩΣΕΩΝ

Μπορεί η τριετία 1922-1925 να χαρακτηρίστηκε από το πέρασμα από τη βασιλευόμενη στην κοινοβουλευτική δημοκρατία, όμως αυτό δεν συνεπέφερε και τον εκδημοκρατισμό των θεσμών, καθώς το κράτος παρέμεινε στη δομή του βαθιά αυταρχικό. Οι κοινωνικές διεκδικήσεις στο σύνολο τους, συνδεδεμένες με το εργατικό κίνημα, αντιμετωπίστηκαν με χαρακτηριστική ανελαστικότητα. Η δράση των εργατικών σωματείων πρωτίστως, καθώς και των άλλων κοινωνικών κινημάτων που αναπτύχθηκαν στη διάρκεια του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα, δομήθηκε, θα μπορούσαμε να πούμε, προσλαμβάνοντας, κατά κάποιον τρόπο, χαρακτηριστικά αντίδρασης απέναντι στην ασφυκτική κρατική καταστολή. Σε αντίθεση με μια αποδυνάμωση που πιθανόν να επέφερε η ικανοποίηση ορισμένων αιτημάτων από ένα πιο δημοκρατικό καθεστώς, η άκαμπτη στάση του ελληνικού κράτους ενδυνάμωσε τα κοινωνικά κινήματα της περιόδου και ενδεχομένως έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ομογενοποίηση των στόχων τους.

Έτσι λειτουργώντας, το παλαιοπολεμικό κίνημα υιοθέτησε ένα μεγάλο εύρος διεκδικητικών μέσων, που ποίκιλλαν από εντελώς θεσμικά μέχρι ακραία συγκρουσιακά.

Οι κοινωνικές διαμαρτυρίες καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου έβρισκαν απέναντί τους την ισχυρή κρατική καταστολή, και πολύ συχνά κατέληγαν σε βίαιες

συγκρούσεις και σε θανάτους διαδηλωτών.¹⁴² Αν και τα μέλη των Ενώσεων παλαιών πολεμιστών κατέβαιναν στο δρόμο με ειρηνικές διαθέσεις και χωρίς οργανωμένο σχέδιο δράσης, οι διαδηλώσεις τους καταστέλλονταν και διαλύονταν.

Το 1925 ξεκίνησε δυσάρεστα για την κυβέρνηση Μιχαλακοπούλου (Οκτώβριος 1924 – Ιούνιος 1925), καθώς ήρθε αντιμέτωπη αφενός με την διπλωματική κρίση που προκάλεσε η απέλαση του Πατριάρχη, αφετέρου με μαζικές αγροτικές κινητοποιήσεις.

Οι μεγάλες αγροτικές κινητοποιήσεις της Λάρισας, της Λειβαδιάς και των Τρικάλων, τον Ιανουάριο και το Φεβρουάριο του 1925, υπήρξαν, όπως είδαμε ήδη, η κορύφωση των κοινωνικών διεργασιών που ζυμώνονταν στον αγροτικό χώρο τις προηγούμενες δύο δεκαετίες – και η απτή απόδειξη του πραγματικού αγωνιστικού δυναμικού που είχε καταφέρει να αναπτύξει το κίνημα των παλαιών πολεμιστών. Τα γεγονότα αυτά, που όπως προαναφέραμε, υπήρξαν αποτέλεσμα διεργασιών και ζυμώσεων δύο δεκαετιών, ακολούθησε, τους πρώτους μήνες του 1925, μια σειρά από αγροτικές κινητοποιήσεις και εξεγέρσεις στη Θεσσαλία και τη Βοιωτία, όπου δραστηριοποιήθηκαν τοπικά παραρτήματα της Ομοσπονδίας, καταφέροντας να συσπειρώσουν και μερίδα αγροτών.

Είχαν, εν τω μεταξύ, αρχίσει, από το Δεκέμβριο κιόλας του 1924, να πραγματοποιούνται οι πρώτες καταλήψεις μοναστηριακών κτημάτων από ακτήμονες

¹⁴² Στη διαδήλωση της Πρωτομαγιάς του 1924 έχασε την ζωή του ο Σωτήρης Παρασκευαΐδης, μέλος των παλαιών πολεμιστών, μετά από τον τραυματισμό του από τις αστυνομικές αρχές. Λίγες ημέρες αργότερα δημοσιεύτηκε επιστολή του πατέρα του στην οποία διευκρινίζονταν οι πολιτικές θέσεις του θανόντος: «Ο υποφαινόμενος Χρυσόστομος Παρασκευαΐδης, πατέρας του αδικοσκοτωμένου Σωτήρη Παρασκευαΐδη, δηλώνω τα παρακάτω και παρακαλώ να τα δημοσιεύσης, για να είμαι εν τάξει και με τη συνείδησί μου και με τη μνήμη του αγαπημένου μου παιδιού. 1) Ο Σωτήρης μου ήτανε γραμμένος στην Ένωση Παλαιών Πολεμιστών και την Κομμουνιστική Νεολαία Αθηνών. 2) Δεν πέθανε περαστικός τάχα και κατά τύχη, όπως θέλησαν να πούνε, αλλά υπέστη επίθεση και έφερε τραύματα, όπως αναφέρει η ιατροδικαστική έκθεση, αγωνιζόμενος στην πρώτη γραμμή. 3) Δε φταίω καθόλου εγώ αν ο Σωτήρης, ο δολοφονημένος, θάφτηκε εν κρυπτώ και παραβύστω, όπως γράφετε άκλαυτος και αφίλητος απ' τη μεγάλη εργατική οικογένεια της οποίας ήτο μέλος. 4) Εγώ μέσα στην παραζάλη μου και μέσα στον πόνο του ξαφνικού θανάτου του γιου μου δεν ήξερα καλά-καλά τι ήθελαν οι κύριοι (ο μάστορής του κάποιος ζαχαροπλάστης κι' ακόμα άλλοι δύο) που καταχρώμενοι της ψυχολογικής μου καταστάσεως επήραν το νεκρό του γιου μου, ενώ είχε έρθει κι' ο αστυνόμος με 10 χωροφύλακες. 5) Εγώ είχα και δυο άλλα παιδιά ακόμα σκοτωμένα στον πόλεμο, τον Γιάννη που σκοτώθηκε στη Θράκη και το Μανώλη που βρήκε ένα φρικτό πνιγμό μέσα στο πολεμικό καράβι έξω απ' την Καλαμάτα και 6) Ευχαριστώ την Γεν. Συνομοσπονδία, την Κομμουνιστική Νεολαία και όλη την Εργατική Τάξη για την τόση αγάπη και εκτίμηση που δείξανε στο παιδί μου. Είθε η ακουσία εκ μέρους μου πράξις την οποία καταγγέλλω να μη βαρύνει στην αιώνια τιμημένη μνήμη ενός μάρτυρος της εργατικής ιδέας, του αδικοσκοτωμένου Σωτήρη μου». Ριζοσπάστης, 7-5-1924.

στη Θεσσαλία και τη Βοιωτία – Αμπελώνας και Αργυρόπουλο Τυρνάβου, και Αγία Τριάδα Βοιωτίας. Μέχρι τις αρχές του 1925, οι καταλήψεις είχαν επεκταθεί στην περιοχή Καστρακίου - Καλαμπάκας. Όπως αναφέρει και ο Χ. Βραχνιάρης, «Οι αγρότες, οπλισμένοι με τα αγροτικά τους εργαλεία, καταλαμβάνουν τα μοναστηριακά κτήματα στο Καζακλάρ (Αμπελώνας), Καρατζόλι (Αργυροπούλι), Στεβένικα Βοιωτίας. Οι εκδηλώσεις αυτές φτάνουν στο αποκορύφωμά τους με την κατάληψη των μοναστηριακών κτημάτων στο Καστράκι Καλαμπάκας και τη μεγάλη παλαιοπολεμιστική - αγροτική κινητοποίηση στα Τρίκαλα στις 2 Φλεβάρη 1925».¹⁴³

Κινητοποιήσεις όπως είναι το αγροτικό συλλαλητήριο που διοργανώθηκε στις 20 Ιανουαρίου 1925 στη Λειβαδιά με τη συμμετοχή των τοπικών παλαιοπολεμικών οργανώσεων ήρθαν να συμπληρώσουν μια γενικότερη εικόνα: ο αγροτικός χώρος της Παλαιάς Ελλάδας, βρισκόταν σε έναν διαρκώς κλιμακούμενο αναβρασμό, που, όπως προαναφέρθηκε, ξεκινούσε πολύ νωρίτερα από το 1925. Το αίτημα για την αναδιανομή γης, με την παρέλευση των ετών είχε πια αποκτήσει μια πανεθνική εμβέλεια, κάτι που εξηγεί και τον ταχύτατο πολλαπλασιασμό των συγκρουσιακών μετώπων. Οι μορφές διεκδίκησης που αναπτύχθηκαν και πυροδότησαν τις αγροτικές εξεγέρσεις, έλκυαν την καταγωγή τους από παρελθοντικές εμπειρίες όπως αυτή του Κιλελέρ το 1910. Στις κινητοποιήσεις του 1925 παρατηρείται μια πολύ ενδιαφέρουσα όσμωση: ο συνδυασμός παραδοσιακών διεκδικητικών μέσων του αγροτικού χώρου, όπως οι καταλήψεις γης, με πρακτικές διαμαρτυρίας που μέχρι τώρα χρησιμοποιούσε κατά κύριο λόγο το εργατικό κίνημα, όπως διαδηλώσεις, παράδοση ψηφισμάτων, συγκρούσεις με τις αρχές.

Από όσα μπορούμε να γνωρίζουμε, οι παλαιοπολεμικές ενώσεις δεν συμμετείχαν στα αγροτικά συλλαλητήρια έχοντας κάποιο οργανωμένο πλάνο συγκρούσεων. Περισσότερο ακολουθούσαν ήδη δοκιμασμένους τρόπους δράσης, που περιλάμβαναν καταλήψεις γης και εκδηλώσεις διαμαρτυρίας οι οποίες θα μπορούσαν ενδεχομένως να πάρουν εξεγερσιακά χαρακτηριστικά. Όλες οι διαδηλώσεις του 1925 ήταν ιδιαίτερα μαζικές, γεγονός που θα μπορούσε να αποδοθεί στη διευρυμένη απήχηση του αιτήματος των Ενώσεων για αναδιανομή των αγροτικών κλήρων.

¹⁴³ Βραχνιάρης, ό.π., σ. 84-85.

Η συγκέντρωση στη Λειβαδιά τον Ιανουάριο του 1925, όπως και οι περισσότερες που πραγματοποιήθηκαν την ίδια περίοδο, αντιμετωπίστηκε με πυγμή από τις δυνάμεις της χωροφυλακής, με αποτέλεσμα τραυματισμούς και συλλήψεις διαδηλωτών, μεταξύ των οποίων και μέλη των Ενώσεων. Αντιδρώντας στη βίαιη και απρόκλητη καταστολή της συγκέντρωσης, οι διαδηλωτές περικύκλωσαν το κτίριο της χωροφυλακής και απελευθέρωσαν κάποιους από τους συλληφθέντες. Οι συγκρούσεις πήραν τέτοιες διαστάσεις, που χρειάστηκε να κληθούν επιπλέον δυνάμεις της χωροφυλακής προκειμένου να αποκαταστήσουν την τάξη. Με το ίδιο αίτημα των απαλλοτριώσεων, πραγματοποιήθηκε συλλαλητήριο και στη Λάρισα, με τη συμμετοχή αγροτών από την ευρύτερη περιοχή. Οι παλαιοί πολεμιστές πορεύονταν κρατώντας μαύρες σημαίες.¹⁴⁴

Αναφέρθηκε ήδη ότι οι αγροτικές κινητοποιήσεις των αρχών του 1925 κορυφώθηκαν το Φεβρουάριο, με την κατάληψη μοναστηριακών κτημάτων στο Καστράκι Τρικάλων και με την πολύνεκρη διαδήλωση των Τρικάλων στις 2 Φεβρουαρίου.

Αναλυτικότερα, τις τελευταίες ημέρες του Ιανουαρίου οι αγρότες των Τρικάλων, σε συνεργασία με την τοπική Ένωση Παλαιών Πολεμιστών, κατέλαβαν μοναστηριακά κτήματα στην περιοχή Καστρακίου. Τα αποσπάσματα χωροφυλακής που κατέφτασαν για να εκδιώξουν τους καταληψίες, απωθήθηκαν από τους ντόπιους και αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν.¹⁴⁵ Με αφορμή αυτές τις εξελίξεις, οι τοπικές επιτροπές παλαιών πολεμιστών Τρικάλων κάλεσαν συγκέντρωση στην πόλη των Τρικάλων για τις 2 Φεβρουαρίου.

Η διαδήλωση ξεκίνησε από το Εργατικό Κέντρο Τρικάλων, συγκεντρώνοντας πλήθος κόσμου, αγρότες, εργάτες και παλαιούς πολεμιστές. Ο όγκος της πορείας κινήθηκε προς τη Νομαρχία, με σκοπό την παράδοση του παρακάτω ψηφίσματος: *«Σύμπας εργατοαγροτικός λαός Τρικάλων και περιχώρων κατόπιν προσκλήσεως διά προκηρύξεων υπό Κεντρικής Ενώσεως Πολεμιστών Τρικάλων, εξηγούσας καταδίωξιν συναδέλφων Καστρακιωτών καταλαβόντας μοναστηριακά, συνελθόντες εις πάνδημον συναγεμμόν ακούσαντες λόγους ρητόρων εξηγούντας καταδιώξεις εργατοαγροτών,*

¹⁴⁴ Ριζοσπάστης, 20-1-1925.

¹⁴⁵ Ό.π., 9-2-1925.

αξιοί: 1) Άμεσον ανάκλησιν σταλέντος Καστράκιον στρατού, 2) Άμεσον απόλυσιν ηγετών εργατοαγροτικής τάξεως και δη γραμματέα Κεντρικής Ενώσεως “Μέλλον” σιδηροδρομικών Καρβούνην 3) Επαναφοράν εξορίστων άμεσον 4) Άμεσον απαλλοτριώσιν μοναστηριακών κτημάτων, τσιφλικίων, αυτοκαλλιεργουμένων, χωρίς αποζημίωσιν, εις ακτήμονας εφέδρους και παροχήν γεωργικών εργαλείων, σπόρου, λιπασμάτων 5) Την μη εφαρμογήν νέου δασμολογίου πλήττοντος λαϊκάς τάξεις 6) Άμεσον διάλυσιν φασιστικών οργανώσεων και καταδίωξιν οργανωτών 7) Καταδίκη εις θάνατον καταχραστών σακαράκιδων λαϊκού ιδρώτος 8) Πλήρη ελευθερίαν συνελεύσεων και συγκεντρώσεων. 9) Καταβολήν φόρου εκ πολέμου ευκόλως πλουτίσαντας 10) Επίσης Κυβέρνησις παύσει προπαρασκευήν πολέμου καθόσον εφαρμόσωμεν σύνθημα πόλεμος κατά πολέμου».¹⁴⁶

Ενόσω οι δυνάμεις της χωροφυλακής βρίσκονταν στο Καστράκι για να διαλύσουν τις καταλήψεις των κτημάτων, ο Νομάρχης είχε καλέσει στρατιωτικό απόσπασμα για την τήρηση της τάξης. Μετά από συμπλοκές που προκλήθηκαν από τη δυσaráσκεια των διαδηλωτών για την άρνηση του Νομάρχη να διαβάσει το ψήφισμα της συγκέντρωσης, ο στρατός άνοιξε πυρ κατά του συγκεντρωμένου πλήθους, με αποτέλεσμα το θάνατο έξι διαδηλωτών, αγροτών και εργατών, και τον τραυματισμό πολλών.¹⁴⁷ Τα γεγονότα αυτά πυροδότησαν ένα κύμα πρωτοφανούς έντασης τρομοκρατίας στην περιοχή, ενώ για τον τερματισμό των καταλήψεων γης επιστρατεύθηκαν δυνάμεις του στρατού.

Μόλις οι δυνάμεις του στρατού και της χωροφυλακής διέλυσαν τις συγκεντρώσεις και τερμάτισαν τις καταλήψεις γης, οι αγροτικές κινητοποιήσεις έχασαν την εκρηκτικότητά τους. Όλα τα παραπάνω, σε συνδυασμό με την παραδειγματική τιμωρία των συλληφθέντων τερμάτισαν –προσωρινά τουλάχιστον– την αναταραχή, με το ανάλογο, βέβαια, κόστος για την κυβέρνηση, καθώς η καθυστέρηση στην αναδιανομή της γης εγκυμονούσε πλέον έναν πολύ ορατό κίνδυνο ριζοσπαστικοποίησης των αγροτικών πληθυσμών.

Οι κινητοποιήσεις των αγροτών, αν και εξαιρετικά μαζικές και εκρηκτικές, κατεστάλησαν πολύ γρήγορα από τις αρχές. Οι Ενώσεις παλαιών πολεμιστών της

¹⁴⁶ Χρήστος Βραχνιάρης (1978), *Η Αγροτική λαϊκή εξέγερση του 1925 στα Τρίκαλα*. Αθήνα: Πανόραμα, σ. 128.

¹⁴⁷ Ό.π., σ. 79-80.

περιφέρειας, μολονότι είχαν εμπλακεί με τους ντόπιους πληθυσμούς υποδαυλίζοντας τη δυσαρέσκεια από την εντεινόμενη φτωχοποίηση τους, δεν είχαν καταφέρει να στρατολογήσουν αρκετούς ακτήμονες παλαιούς πολεμιστές, όπως αρχικά επεδίωκαν. Η υστέρηση αυτή καθιστούσε αρκετά εύθραυστους τους δεσμούς ανάμεσα στις Ενώσεις και τους ακτήμονες. Επιπλέον, η ορατή σύνδεση των Ενώσεων με το ΣΕΚΕ ενδεχομένως να απομάκρυνε τους απόμαχους της περιφέρειας από αυτές, αποστερώντας τους έτσι από ανθρώπινο δυναμικό.¹⁴⁸

ΚΑΤΑΣΤΟΛΗ ΚΑΙ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ

ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΙΣ ΕΝΩΣΕΙΣ

Το τέλος της δικτατορίας Παγκάλου, τον Αύγουστο του 1926, βρίσκει τις Ενώσεις και την Ομοσπονδία Παλαιών Πολεμιστών αποδυναμωμένες, έχοντας χάσει την κοινωνική απεύθυνση που είχαν κερδίσει μέσα στα δύο προηγούμενα χρόνια. Εκ πρώτης όψεως μοιάζει να υπάρχει αιτιώδης σχέση ανάμεσα στην παγκαλική δικτατορία (Ιούνιος 1925 - Αύγουστος 1926) και την έκλειψη του παλαιοπολεμικού κινήματος, δηλαδή ότι η έκλειψη αυτή υπήρξε άμεσο αποτέλεσμα της έντασης των διώξεων και γενικά των μέτρων καταστολής που χαρακτηρίζουν μια δικτατορία. Στην πραγματικότητα, τόσο η Ομοσπονδία όσο και οι τοπικές Ενώσεις, είχαν βρεθεί στο στόχαστρο της κρατικής καταστολής ήδη πριν τη δικτατορία Παγκάλου, όταν το κίνημα βρισκόταν σε περίοδο πλήρους ακμής. Το κίνημα των παλαιών πολεμιστών, κίνημα κοινωνικό με σαφείς πολιτικές προεκτάσεις, συγκαταλέγεται στα θύματα μιας κρατικής επιλογής η οποία σταδιακά θα καταστεί δομικό στοιχείο του μεσοπολεμικού, και όχι μόνο, κράτους: ολόκληρη η περίοδος από τη Μικρασιατική καταστροφή μέχρι τη δικτατορία Παγκάλου, χαρακτηρίζεται από τη μηδενική ανοχή των κυβερνήσεων, ανεξαρτήτως κόμματος, απέναντι σε κάθε είδους κοινωνικές διεκδικήσεις, με την ανάδυση του αντικομμουνισμού να διαγράφεται, αργά αλλά

¹⁴⁸ Το Βήμα, ό.π.

σταθερά, σαν φόντο. Ακριβώς αυτό, δηλαδή την πιστοποίηση της σύνδεσης ανάμεσα στη σκλήρυνση της στάσης του κράτους απέναντι στις Ενώσεις παλαιών πολεμιστών και την εντατικοποίηση της κρατικής καταστολής συνολικότερα, τόσο μέσα από τον εξουσιαστικό λόγο, όσο και σε επίπεδο πολιτικής πρακτικής, θα επιχειρήσουμε αμέσως παρακάτω.

Μετά το τέλος της Μικρασιατικής εκστρατείας, η κυβέρνηση Πλαστήρα - Γονατά βρίσκεται αντιμέτωπη με το πρόβλημα της διαχείρισης της νέας κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας που προέκυψε σαν αποτέλεσμα της αθρόας έλευσης προσφύγων. Η «Επαναστατική Επιτροπή», χρησιμοποιώντας το νομοθετικό οπλοστάσιο των βενιζελικών κυβερνήσεων της περιόδου 1910-1915,¹⁴⁹ κήρυξε το σύνολο της χώρας σε κατάσταση πολιορκίας, αποσκοπώντας, κατά κύριο λόγο, στον έλεγχο των φιλοβασιλικών στρατιωτικών. Δεν ήταν ούτε η πρώτη ούτε, όπως αποδείχθηκε σύντομα, η τελευταία φορά στη διάρκεια του ελληνικού πολιτικού βίου που οι κυβερνώντες χρησιμοποίησαν καταχρηστικά την υπάρχουσα νομοθεσία προς εξυπηρέτηση εσωτερικών πολιτικών σκοπιμοτήτων. Ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, οπότε οι εναλλαγές στην κυβερνητική εξουσία μεταξύ βασιλικών και βενιζελικών συνοδεύονταν από τις μαζικές διώξεις πολιτικών αντιπάλων εκατέρωθεν.¹⁵⁰

Η κήρυξη της χώρας σε κατάσταση πολιορκίας όλως ιδιαιτέρως, έγινε το κατεξοχήν μέσο με το οποίο η εκτελεστική εξουσία κρατούνταν στην εξουσία, περιορίζοντας, σε επίπεδο θεσμικής λειτουργίας του πολιτεύματος, τον κοινοβουλευτικό έλεγχο ασφυκτικά, αλλά και, παράλληλα, καταπνίγοντας τον κοινωνικό αναβρασμό, ο οποίος υπήρξε συνώνυμο του Μεσοπολέμου. Βασισμένη

¹⁴⁹ Νίκος Αλιβιζάτος (1995), *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*. Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 40-43. Η κατάσταση πολιορκίας θεσμοθετήθηκε στη συνταγματική αναθεώρηση του 1911. Με την έναρξη της εφαρμογής του νόμου μπορούσαν να ανασταλούν οι ατομικές και οι συλλογικές ελευθερίες, ενώ έκτακτα στρατοδικεία μπορούσαν να δικάσουν αδικήματα που στρέφονταν κατά «της ασφαλείας του κράτους, του πολιτεύματος και της δημοσίας τάξεως και ειρήνης». Ο νόμος ΔΞΘ' «Περί καταστάσεως πολιορκίας» ψηφίστηκε το 1912 και εφαρμόστηκε καθ' όλη τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων 1912-1913.

¹⁵⁰ Ρούσος Κούνδουρος (1978), *Η ασφάλεια του καθεστώτος : Πολιτικοί κρατούμενοι, εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974*. Αθήνα: Καστανιώτης, σ. 116. Χαρακτηριστικά θα αναφέρουμε τις διώξεις των βενιζελικών της περιόδου 1920-1922, αλλά και των βασιλικών μεταξύ 1928-1932. Ήταν τόσο συχνό φαινόμενο καθ' όλη τη διάρκεια του πολιτικά ταραγμένου Μεσοπολέμου στελέχη του πολιτικού κόσμου να περνούν από την φυλακή ή την εξορία, ώστε ήταν σαν να υπήρχε, σύμφωνα με τον Ρ. Κούνδουρο, ενός είδους σιωπηρής αποδοχής της εξορίας σαν ένα αναγκαστικό κομμάτι του πολιτικού βίου.

ακριβώς στις διατάξεις του νόμου περί κήρυξης της χώρας σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης, η «Επαναστατική Επιτροπή» κατέστειλε τα μεγάλα εργατικά συλλαλητήρια του 1923.¹⁵¹ Η βιαιότητα με την οποία αντιμετωπίστηκαν οι εργατικές κινητοποιήσεις του Αυγούστου –στις οποίες συμμετείχαν και οι Ενώσεις παλαιών πολεμιστών και θυμάτων πολέμου– συνιστά, θα λέγαμε, ένα ποιοτικό άλμα στην αντιμετώπιση των κοινωνικών κινημάτων από το κράτος: Ο απολογισμός από τη βίαιη λύση της απεργίας εκείνης είναι δώδεκα απεργοί νεκροί,¹⁵² και η διάλυση της ΓΣΕΕ με νομοθετικό διάταγμα.

Η ύφεση των εργατικών διεκδικήσεων που χαρακτηρίζει τη διετία που ακολούθησε, μέχρι το τέλος της παγκαλικής δικτατορίας το 1926, δεν είναι άσχετη με την πρωτοφανή βιαιότητα που επέδειξαν τότε οι μηχανισμοί καταστολής. Μετά από την πολύνεκρη απεργία του 1923, οι εργατικές και υπαλληλικές κινητοποιήσεις δεν παρουσιάζουν αξιοσημείωτη δυναμική. Η αντιμετώπιση της απεργίας της Πρωτομαγιάς το επόμενο έτος, λίγο πριν τη δικτατορία Παγκάλου, επιβεβαιώνει την άποψη ότι πρόκειται για ήδη παγιωμένη πολιτική, ουσιαστικά για *καθεστώς* έκτακτης ανάγκης. Η απεργία εκείνη κατέληξε σε άγριες συγκρούσεις ανάμεσα στις δυνάμεις της τάξης και τους διαδηλωτές, με απολογισμό ένα νεκρό και δώδεκα τραυματίες.¹⁵³

Αν ληφθεί υπόψη ότι το εργατικό κίνημα, από το 1920 και έπειτα, διώχθηκε με ένταση και συστηματικότητα δυσανάλογη της πραγματικής του δυναμικής, προκύπτει ότι η κατασταλτική αυτή πολιτική εκ μέρους του κράτους είχε, προφανώς, ευρύτερη κοινωνική στόχευση. Οι οργανικές σχέσεις της ΓΣΕΕ με το ΣΕΚΕ –στο ξεκίνημα τουλάχιστον της δεκαετίας του 1920, έδωσαν το πρόσχημα για να στιγματιστούν οι αγώνες των εργαζομένων ως υποκινούμενοι από τους κομμουνιστές.¹⁵⁴ Τα χρόνια που ακολούθησαν την ίδρυση του ΣΕΚΕ (1918), πολλά στελέχη του εκτοπίστηκαν με την κατηγορία ότι υποκινούσαν εργατικές κινητοποιήσεις, καθώς και για την άσκηση αντιπολεμικής προπαγάνδας στα χρόνια της Μικρασιατικής εκστρατείας.¹⁵⁵

¹⁵¹ Αλιβιζάτος, ό.π., σ.381· και Λιβιεράτος ό.π., σ. 44.

¹⁵² Αλιβιζάτος, ό.π., σ. 19.

¹⁵³ Λιβιεράτος, ό.π. σ. 40.

¹⁵⁴ Ελεφάντης, ό.π., σ. 52. Το Β΄ Συνέδριο της ΓΣΕΕ συνήλθε το 1920, με την πλειοψηφία των συμμετεχόντων να τοποθετούνται υπέρ της πάλης των τάξεων, της οργανικής σύνδεσης με το ΣΕΚΕ και την Γ΄ Διεθνή.

¹⁵⁵ Αλιβιζάτος, ό.π., σ. 380-381.

Την περίοδο που ξεκινά από τις απεργίες των εργαζομένων το καλοκαίρι του 1923, ο αντικομμουνισμός εμφανίζεται με μια πιο ολοκληρωμένη μορφή, αποκτά έναν πιο συγκροτημένο ιδεολογικό πυρήνα, σε συνδυασμό με μια πιο επεξεργασμένη κρατική πολιτική σε πρακτικό επίπεδο. Χαρακτηριστικά, η αντικομμουνιστική ρητορεία γίνεται, μετά το 1924, αναπόσπαστο μέρος του δημοσίου λόγου των αστών πολιτικών. Η αλλαγή αυτή δεν εντοπίζεται μόνο σε πολιτικά στελέχη και μέλη της συντηρητικής παράταξης, αλλά και στην πτέρυγα των Φιλελεύθερων,¹⁵⁶ ακόμη και σε περιπτώσεις προοδευτικών πολιτικών ανδρών, όπως ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου.

157

Απόρροια αυτού του νέου κλίματος, σε συνθήκες εντεινόμενης κοινωνικής και πολιτικής πόλωσης λόγω και της διεθνούς κρίσης, ήταν η συστηματοποίηση των διώξεων κατά των κομμουνιστών, με συλλήψεις και καταδίκες, καθώς και με την έκδοση νομοθετημάτων που προέβλεπαν διοικητικές εκτοπίσεις για όσους επιβουλεύονταν την κοινωνική γαλήνη και ευταξία.¹⁵⁸ Από την άλλη, με την επικράτηση των ριζοσπαστικών τάσεων στο εσωτερικό του ΣΕΚΕ και την απόφαση να προσχωρήσει το κόμμα στην κομμουνιστική Γ' Διεθνή το 1924, προστίθεται ένας ακόμη λόγος στην επιχειρηματολογία της περαιτέρω στοχοποίησης του κόμματος αυτού.

Μετά την απεργία - ορόσημο του 1923, στάση του κράτους απέναντι στις Ενώσεις παλαιών πολεμιστών αλλάζει άρδην, και από χλιαρή μεταβάλλεται σε εχθρική. Η μέχρι τότε μάλλον χαλαρή αντιμετώπιση των Ενώσεων από το κράτος

¹⁵⁶ *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων συνελεύσεως* (τ. Α'), Εθνικόν Τυπογραφείον, Εν Αθήναις 1924, σ. 205-207. Ειδικά η περίπτωση του βενιζελικού Καφαντάρη.

¹⁵⁷ Λιβιεράτος, ό.π., σ. 40 -41· και Χατζηιωσήφ, ό.π., σ. 140, όπου γίνεται και εκτεταμένη αναφορά για τους αντικομμουνιστικούς λόγους του Παπαναστασίου στα εργατικά σωματεία.

¹⁵⁸ Βασίλης Τζανακάρης (2002). *Τα παλληκάρια τα καλά σύντροφοι τα σκοτώνουν*. (8η έκδοση). Αθήνα: Καστανιώτης, σ. 21-23. Τον Απρίλιο του 1924 η κυβέρνηση Αλ. Παπαναστασίου εξέδωσε το νομοθετικό διάταγμα 19/21-4-1924 «περί συστάσεως εν εκάστω νομώ επιτροπών επί της δημοσίας ασφαλείας». Δημοσιευμένο στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, αριθμός φύλλου 91, της 21ης Απριλίου 1924, το νομοθετικό διάταγμα ορίζει στο πρώτο άρθρο του τα περί σύστασης στην πρωτεύουσα κάθε νομού της χώρας «Επιτροπής επί της Δημοσίας Ασφαλείας». Το άρθρο 8 ορίζει: «Η περί εκτοπίσεως απόφασις εις ουδέν ένδικον μέσον υπόκειται πλην μόνον εις έφεσιν ενώπιον του Υπουργού της Εννόμου Τάξεως, αποφασίζοντας κατ' ανεξέλεγκτον κρίσιν». Με το νομοθετικό διάταγμα της 19/21-4-1924 η εκτόπιση καθιερώθηκε έκτοτε σαν βασικό εργαλείο ιδεολογικού φρονηματισμού και πολιτικής εξουδετέρωσης. Το μέτρο της εκτόπισης δεν χρησιμοποιούνταν μόνο για την αντιμετώπιση της κομμουνιστικής προπαγάνδας άμεσα, αλλά και, έμμεσα, ως εργαλείο για την περιστολή των απεργιακών κινητοποιήσεων.

μετατρέπεται σε στοχευόμενη κατάπνιξη του παλαιοπολεμικού κινήματος, από τη στιγμή, ειδικά, που το κίνημα αυτό συνδέεται με τον κομμουνισμό και, πιο συγκεκριμένα, μετά την πραγματοποίηση του Α΄ Συνεδρίου της Ομοσπονδίας το 1924.

Η αλλαγή αυτή εντοπίζεται σε δύο επίπεδα: αφενός στην επίσημη ιδεολογία και στην απεικόνιση των Ενώσεων στον Τύπο, αφετέρου στο επίπεδο της πρακτικής καταστολής.

Ο στρατηγός Γεώργιος Κονδύλης, από τους υποκινητές της ανεπίσημης αντικομμουνιστικής εκστρατείας, ήταν αυτός που καταφερόταν με ιδιαίτερο πάθος εναντίον των Ενώσεων. Μετά την επιτυχημένη κατάπνιξη του κινήματος Λεοναρδόπουλου - Γαργαλίδη και την αύξηση της δημοτικότητάς του, ο Κονδύλης ανέλαβε, το Μάρτιο του 1924, το υπουργείο Εσωτερικών στην κυβέρνηση Παπαναστασίου – θέση, ωστόσο, από την οποία αποσύρθηκε σύντομα. Στο λόγο που εκφώνησε στις 10 Ιουνίου, οπότε παραιτήθηκε από το υπουργείο, κατηγόρησε τον πρωθυπουργό για «μπολσεβικισμό», αποδίδοντας του ευθύνες για την «ανεξέλεγκτη δράση» των κομμουνιστικών οργανώσεων, συμπεριλαμβανομένων και των Ενώσεων παλαιών πολεμιστών.¹⁵⁹ Μια καθαρή εικόνα για την άποψη του Κονδύλη σχετικά με τις Ενώσεις δίνουν οι δηλώσεις του μετά την εξέγερση των αγροτών στη Λάρισα και τη Λειβαδιά: *«Ο κομμουνισμός σήμερα ευρίσκεται εις το στάδιο της παρασκευής. Το κράτος, παρακολουθόν τούτους και τοιαύτας των προσπαθείας, δεν θα διστάση να λάβη τα αναγκαία μέτρα προς αντιμετώπισίν των. Αι προσπάθειαι των κομμουνιστών ευοδούνται κυρίως μεταξύ των παλαιών πολεμιστών. Ούτοι έχουν ιδέας στρεφόμενας κατ'αυτής της υποστάσεως του κράτους»*.¹⁶⁰

Παρόμοιες θέσεις με αυτές του Κονδύλη υιοθετούν οι εφημερίδες της εποχής. Τα ενημερωτικά έντυπα στο σύνολο τους, ανεξαρτήτως συντηρητικού ή όχι ιδεολογικού προσανατολισμού, αναφέρονται στις παλαιοπολεμικές ενώσεις σαν όργανα των κομμουνιστών, που στόχο έχουν την κοινωνική αναταραχή.¹⁶¹ Η συντηρητική εφημερίδα «Εστία» χαρακτηρίζει τις διαδηλώσεις του Ιανουαρίου του

¹⁵⁹ Πρακτικά των συνεδριάσεων της Δ΄ εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων συνελεύσεως (τ. Δ΄), Εθνικόν Τυπογραφείον, Εν Αθήναις 1924, σ. 272.

¹⁶⁰ ΣΚΡΙΠ, 24/1/1925.

¹⁶¹ «Εις χείρας των αρχών εν τούτοις περιήλθε αλληλογραφία εξ ης αποκαλύπτεται ότι οι Παλαιοί Πολεμισταί αποτελούν εξάρτηση του υπό το εν Παρισίοις κόμματος υπό τον Μπαρμπές, μετά του οποίου διατελούν εις επικοινωνίαν. Αυτοί λέγουν ότι θα αποτελέσουν «Ερυθράν Δημοκρατίαν!» Ο.π.

1925 ως «αναρχικές»,¹⁶² ενώ εκτενείς είναι οι αναφορές της ίδιας εφημερίδας για τη διοργάνωση, από την Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Αθηνών, μνημόσυνου για το θάνατο του Λένιν: «Αλλ' ερωτώμεν τους παλαιούς αυτούς πολεμιστάς, τι θα έλεγαν, αν, όταν ευρίσκοντο εις την Μακεδονίαν ή την Μικράν Ασίαν, πολεμούντες διά την πατρίδα των, τους επροφήτευσεν κανείς, ότι θα εγίνοντο μίαν ημέραν υπηρέται του κομμουνισμού;» γράφει στο κύριο άρθρο της η «Εστία».¹⁶³

Εκτός από τις δημόσιες δηλώσεις βουλευτών και πολιτευομένων, η ανησυχία και η κινητοποίηση των αρχών για τις Ενώσεις, διαφαίνεται και από απόρρητες εκθέσεις της χωροφυλακής σχετικές με τη δράση των παλαιών πολεμιστών. Εκτιμάται στις εκθέσεις αυτές ότι οι Ενώσεις απομάχων, παρότι εμφανίζονται σαν σύλλογοι αλληλοβοήθειας, και ως τέτοιοι αναγνωρίζονται από το Πρωτοδικείο, στην πραγματικότητα είναι συγκαλυμμένα όργανα κομμουνιστικής προπαγάνδας. Η Ομοσπονδία στην οποία υπάγονται τους παρέχει ενιαίο καταστατικό, στο οποίο προπαγανδίζεται «η μη εκπλήρωση του στρατιωτικού καθήκοντος όταν κληθώσι υπό τα όπλα».¹⁶⁴ Η διάλυση των συλλόγων και των ενώσεων απομάχων κρίνεται αναγκαία για την καταπολέμηση του κομμουνισμού, καθώς οι έφεδροι «γενικώς έχουν δηλητηριασθεί από την ιδέαν της μη εκπληρώσεως του στρατιωτικού καθήκοντος»,¹⁶⁵ επιπλέον δε προτείνεται η ποινική δίωξη κομμουνιστών εφέδρων και η κατάσχεση των αρχείων των Ενώσεων.

Στο επίπεδο της πρακτικής αντιμετώπισης των παλαιών πολεμιστών, ήδη από τα τέλη του 1923 ξεκινά μια, ανοργάνωτη στην αρχή αλλά πιο συστηματική στην πορεία, παρενόχληση της λειτουργίας των Ενώσεων. Οι τοπικές αρχές προχωρούν συχνά σε κατασχέσεις έντυπου υλικού, καθώς και σε παρεμπόδιση των συναθροίσεων.¹⁶⁶ Το Δεκέμβριο του 1924 συλλαμβάνεται ο ηγετικός πυρήνας του παραρτήματος της Ομοσπονδίας στα Ιωάννινα και κατάσχεται το αρχείο του.¹⁶⁷ Στα τέλη του 1924 οργανώνονται στη βόρεια Ελλάδα ένοπλες παραστρατιωτικές ομάδες υπό την

¹⁶² *Εστία*, 19/1/1925.

¹⁶³ *Ό.π.*, 26/1/1925.

¹⁶⁴ ΓΑΚ, Αρχείο πολιτικού γραφείου πρωθυπουργού (1917-1928), φ. 995, «Έκθεσις εμπιστευτική περί των συλλόγων παλαιών πολεμιστών και θυμάτων στρατού», 2-9-1925.

¹⁶⁵ *Ό.π.*

¹⁶⁶ *Ριζοσπάστης*, 10-12-1923, 11-12-1923.

¹⁶⁷ Νούτσος, *ό.π.* σ. 362· και *Ριζοσπάστης*, 3-1-1925.

εποπτεία του Κονδύλη, με την ονομασία «Κυνηγοί», οι οποίες χτυπούν και τρομοκρατούν τον ντόπιο πληθυσμό.¹⁶⁸

Στο πλαίσιο της στοχοποίησης των Ενώσεων, εφαρμόστηκε πολιτική συστηματικής απαγόρευσης όλων των μεγάλων παλαιοπολεμικών συγκεντρώσεων. Τον Ιούλιο του 1924 η απαγόρευση των συγκεντρώσεων που είχαν προγραμματιστεί για τις 20 του ίδιου μήνα σε Αθήνα, Λειβαδιά και Πειραιά, συνοδεύτηκε από «προληπτικές» συλλήψεις και κατάσχεση έντυπου υλικού.¹⁶⁹

Η κλιμάκωση της κρατικής καταστολής κορυφώθηκε στη διάρκεια των αγροτικών εξεγέρσεων στη Θεσσαλία και τη Βοιωτία τον Ιανουάριο του 1925. Οι κινητοποιήσεις των αγροτών αντιμετωπίστηκαν από τις αρχές με αυταρχισμό και βία: στα συλλαλητήρια που διοργανώθηκαν στη Λειβαδεία και τη Λάρισα, στις 12 και 18 Ιανουαρίου αντίστοιχα, επενέβη η χωροφυλακή πραγματοποιώντας συλλήψεις, ενώ η κορύφωση των διαμαρτυριών των αγροτών στις 2 Φεβρουαρίου στα Τρίκαλα κατέληξε σε αιματηρές συμπλοκές, με απολογισμό έξι νεκρούς.¹⁷⁰ Την κατάπνιξη των κινητοποιήσεων αυτών από το στρατό, που επετεύχθη με την ενίσχυση της χωροφυλακής,¹⁷¹ ακολούθησε ένα κύμα συλλήψεων μελών παλαιοπολεμικών οργανώσεων σε πανελλαδικό επίπεδο.¹⁷² Για τα αίτια της εξέγερσης διατάχθηκε η διενέργεια ανακρίσεων, τόσο από την Εισαγγελία Τρικάλων όσο και από τη διοίκηση της Χωροφυλακής,¹⁷³ και υπήρξαν μαζικές δίκες, στις οποίες οι κατηγορούμενοι για συμμετοχή στις κινητοποιήσεις και τα συλλαλητήρια –πολλοί από τους οποίους ήταν παλαιοί πολεμιστές– καταδικάστηκαν σε πολυετείς φυλακίσεις και εξορίες.¹⁷⁴

Η απέλαση, στις 30 του ίδιου μήνα, του οικουμενικού πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως από την Τουρκία, ήρθε να ανακινήσει ένα ζήτημα πολεμικής εμπλοκής με την γείτονα, ανεβάζοντας τους τόνους της πολιτικής αντιπαράθεσης, διαταράσσοντας τις πολιτικές ισορροπίες στο εσωτερικό και οξύνοντας τις

¹⁶⁸ Νούτσος, ό.π., σ. 84-85· και Χατζηιωσήφ, ό.π., σ. 74-75.

¹⁶⁹ Λιβιεράτος, ό.π., σ. 44· και Ριζοσπάστης, 22-7-1924.

¹⁷⁰ Στις συμπλοκές στη Λειβαδιά συλλαμβάνονται οι Πυλιώτης και Κορομπίλης, βλέπε Λιβιεράτος, ό.π., σ. 123.

¹⁷¹ Εστία, 3-2-1925.

¹⁷² Ριζοσπάστης, 6-2-1925. Το Μάρτιο του 1925 συνελήφθησαν μέλη των Ενώσεων στο Ηράκλειο, τη Δράμα και την Καρύταινα.

¹⁷³ Εστία, ό.π.

¹⁷⁴ Ριζοσπάστης, 3-4-1925, 6-4-1925 και 12-4-1925.

αντιπαλότητες. Σε πανελλαδικό επίπεδο διοργανώθηκαν συλλαλητήρια, τόσο αντιπολεμικά όσο και υπέρ μιας ενδεχόμενης πολεμικής σύρραξης.¹⁷⁵ Η κυκλοφορία μιας προκήρυξης που καλούσε τους στρατευμένους να αρνηθούν να πολεμήσουν σε περίπτωση που θα κηρυσσόταν επιστράτευση, πυροδοτεί σειρά συλλήψεων, καθώς και την εισβολή των διωκτικών αρχών στα γραφεία της Κομμουνιστικής Νεολαίας.¹⁷⁶ Τις αμέσως επόμενες μέρες εξαγγέλθηκαν συλλήψεις στο στράτευμα, ενισχύθηκε το Ειδικό Τμήμα Ασφαλείας με δυνάμεις του στρατού, με απώτερο στόχο τη σύλληψη του προεδρείου της Κομμουνιστικής Νεολαίας Αθηνών και του προεδρείου της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών Αθηνών, καθώς και τον εκτοπισμό διακοσίων κομμουνιστών.¹⁷⁷

Τον Μάρτιο του 1925 ο στρατός έλαβε διαταγή να κλείσει τις Ενώσεις, η δράση των οποίων κρινόταν πλέον εξαιρετικά επικίνδυνη. Για τον άγγλο πρέσβη, τα συνδικάτα αυτά αποτελούσαν την πιο σοβαρή κομμουνιστική απειλή.¹⁷⁸

Το δικτατορικό καθεστώς υπό τον Πάγκαλο, αρχικά ακολούθησε φιλολαϊκή πολιτική,¹⁷⁹ όμως γρήγορα κατέφυγε στη δίωξη των πολιτικών του αντιπάλων και στη βίαιη καταστολή. Τις συλλήψεις του Πουλιόπουλου και του Μάξιμου, που είχαν προηγηθεί τον Απρίλιο του 1925 με αφορμή το «Μακεδονικό», διαδέχεται ένα κύμα πρωτοφανούς τρομοκρατίας. Η δικτατορία Παγκάλου σημαδεύτηκε από μαζικές διώξεις, με περίπου 1.000 κομμουνιστές να οδηγούνται στις φυλακές και στην εξορία, με το κόμμα να τίθεται εκτός νόμου και με τις Ενώσεις παλαιών πολεμιστών και την Ομοσπονδία τους να διαλύονται μετά από συλλήψεις και εισβολές της αστυνομίας στα γραφεία τους σε πανελλαδικό επίπεδο,¹⁸⁰ ενώ απαγορεύτηκε και η κυκλοφορία του «Ριζοσπάστη» μαζί με άλλες εφημερίδες.¹⁸¹ Την περίοδο αυτή το ΚΚΕ μένει στην αφάνεια, ενώ οι παλαιοπολεμικές ενώσεις της επιρροής του πέφτουν σε αδράνεια.

¹⁷⁵ Λιβιεράτος, ό.π., σ. 124· και *Ριζοσπάστης*, 3-2-1925.

¹⁷⁶ Λιβιεράτος, ό.π.

¹⁷⁷ *Εστία*, 3-2-1925. Αναδημοσίευση δηλώσεων του Κονδύλη από την Εθνοσυνέλευση.

¹⁷⁸ Δημήτρης Μπαχάρας (2008), Μελετώντας τις απαρχές του αντικομμουνισμού: Τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1920 στην Ελλάδα. *Μνήμων*, 29, 175-198, σ. 178.

¹⁷⁹ Λιβιεράτος, ό.π. Την ημέρα της επιβολής του δικτατορικού καθεστώτος ο Πάγκαλος συναντήθηκε με αντιπροσωπεία της ΓΣΕΕ και του Εργατικού Κέντρου Αθηνών, ενώ απελευθέρωσε και 200 εξόριστους κομμουνιστές.

¹⁸⁰ *Ριζοσπάστης*, 2-6-1925.

¹⁸¹ Ελεφάντης, ό.π., σ. 71· και στο *Εφεδρικός Αγών* 18-2-1926.

Η τροπή αυτή υπήρξε καθοριστική για το κίνημα των παλαιών πολεμιστών: η ακμή του διάρκεσε από το 1923 έως το 1925. Οι διώξεις από τη δικτατορία και η συνολική υποχώρηση του εργατικού κινήματος δεν επέτρεψαν στις οργανώσεις αυτές να ανακάμψουν, και οδήγησαν στο σταδιακό εκφυλισμό τους, που επιταχύνθηκε εξαιτίας της σκληρής καταστολής και των διώξεων τις οποίες υπέστησαν οι οργανώσεις των παλαιών πολεμιστών καθ' όλη τη δεκαετία του 1920 και στις αρχές της δεκαετίας του 1930. Τη δεκαετία που ακολούθησε την δικτατορία Παγκάλου, οι παλαιοπολεμικές ενώσεις, έχοντας χάσει την δυναμική τους, έπαψαν να έχουν πρωταγωνιστικό ρόλο στο πεδίο των κοινωνικών διεκδικήσεων. Το Δεκέμβριο του 1935 και τον Ιανουάριο του 1936, μέσα σε ένα γενικότερο κλίμα οξυμένων κοινωνικών συγκρούσεων και πολιτικών αντιπαράθεσεων, επιτυγχάνεται μια παροδική συσπείρωση των παλαιοπολεμικών ενώσεων που είχαν εναπομείνει –μια τελευταία αναλαμπή του παλαιοπολεμικού κινήματος–, υπό την επαιλούμενη μη εφαρμογή του νόμου που είχε ψηφιστεί νωρίτερα, τον Οκτώβριο του 1935, ο οποίος προέβλεπε τη λήψη μέτρων ανακούφισης και προστασίας των παλαιών πολεμιστών.¹⁸² Πραγματοποιούνται το διάστημα αυτό μαζικά συλλαλητήρια, τα οποία καταστέλλονται βίαια από την κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Δεμερτζή. Οι μήνες που ακολουθούν χαρακτηρίζονται από άγριες κοινωνικές συγκρούσεις, περιστολή των ελευθεριών και, τελικά, την κήρυξη της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου 1936.

Οι Ενώσεις παλαιών πολεμιστών, παρά την αυξημένη επιρροή που είχαν μέσα στους κόλπους των εφέδρων και ιδιαίτερα των ακτημόνων από αυτούς, δεν μπόρεσαν να φτάσουν στο σημείο να απειλήσουν σοβαρά το αστικό καθεστώς. Μολαταύτα, η οργανική σύνδεσή του με το ΣΕΚΕ έδωσε το πρόσχημα να τεθεί το παλαιοπολεμικό κίνημα στο κρατικό στόχαστρο, με συνακόλουθο τη βίαιη καταστολή του. Πράγμα που αφήνει χώρο στη σκέψη ότι τα πιο πιθανά αίτια της έξαρσης του «συστημικού» αντικομμουνισμού σε βαθμό δυσανάλογο προς τις πραγματικές δυνατότητες του ΣΕΚΕ και όλων των συγγενικών του πολιτικών εγχειρημάτων, πρέπει να αναζητηθούν κατά κύριο λόγο στην αδυναμία του κράτους να αντιμετωπίσει σε πρακτικό επίπεδο τα σοβαρά κοινωνικά προβλήματα που είχαν ανακύψει μετά τη Μικρασιατική καταστροφή. Ο πολλαπλασιασμός και η εμμονή των κινητοποιήσεων από εργατικά

¹⁸² *Εφημερίς Παλαιών Πολεμιστών*, 15-12-1925.

σωματεία, ακτήμονες και κοινωνικά ευπαθείς ομάδες, κινητοποιήσεων που είχαν την ανοχή, αν όχι την υποστήριξη, μεγάλης μερίδας των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων, ανάγκασε τις κυρίαρχες τάξεις είτε να δεχτούν ορισμένα αιτήματα, είτε, κυρίως, να απαντήσουν αυταρχικά.¹⁸³

Αλλά ο αντικομμουνισμός δεν πρόσφερε μόνο το ιδεολογικό πρόσχημα στο σύστημα διακυβέρνησης για την αυταρχική αντιμετώπιση του κοινωνικού προβλήματος. Συσπείρωσε, ταυτοχρόνως, τις δύο παραδοσιακά αντίπαλες πολιτικές παρατάξεις, των φιλελευθέρων και των συντηρητικών, ενάντια σε έναν κοινό εχθρό. Μετά την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας, αυτό το αντιδραστικό ιδεολογικό μόρφωμα έδωσε νέες κατευθυντήριες γραμμές στην κρατική δραστηριότητα και εξυπηρέτησε την εθνική αναδίπλωση: ο αντικομμουνισμός αποτέλεσε βασικό πυλώνα της άμυνας του κράτους *«απέναντι στην κατάρρευση πατροπαράδοτων κοινωνικών δομών, που πέφτουν αφήνοντας πίσω τους ένα κοινωνικό και ιδεολογικό κενό»*.¹⁸⁴

Η αντιπολεμική προπαγάνδα σε εμπόλεμη περίοδο, η προσπάθειες των κομμουνιστών να εμφιλοχωρήσουν στο στράτευμα, οι θέσεις του κόμματος για το Μακεδονικό ζήτημα, με λίγα λόγια, οι «αντεθνικές» δράσεις, θα έχουν ως συνέπεια την πολιτική απομόνωση του ΣΕΚΕ και το στιγματισμό του ως παράγοντα εθνικής αποσταθεροποίησης. Οι Ενώσεις παλαιών πολεμιστών, δεμένες στο άρμα του κόμματος, στιγματίζονται και αυτές με τη σειρά τους ως «εθνοπροδοτικές».

¹⁸³ Αλιβιζάτος, ό.π., σ. 386-387. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι δεν ήταν ο άμεσος κίνδυνος μιας κομμουνιστικής ανατροπής που τροφοδότησε την κρατική αντίδραση, αλλά η εμφάνιση νέων πεδίων κοινωνικού ανταγωνισμού, που εγκυμονούσαν τον κίνδυνο της ριζοσπαστικοποίησης ολόκληρων κομματιών της κοινωνίας.

¹⁸⁴ Γιώργος Κατηφόρης (1990), *Η νομοθεσία των βαρβάρων*. Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 72.

ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗΣ

Παράλληλα με την επίσημη αντικομμουνιστική κρατική πολιτική, σε παρασκηνιακό επίπεδο το κράτος συμβάλλει στην υπόθαλψη φασιστικών οργανώσεων που απευθύνονται σε πρόσφυγες και άνεργους.¹⁸⁵

Από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1920, και ενώ τα φασιστικού τύπου μορφώματα πολλαπλασιάζονται στην ελληνική κοινωνία σαν συνέπεια, εν μέρει, της έξαρσης του φασισμού στην Ευρώπη, δημιουργούνται, αντιστοίχως, και οργανώσεις απόστρατων με ακραία συντηρητικά χαρακτηριστικά. Απόπειρες για την ίδρυση πιο συντηρητικών εφεδρικών συνδέσμων είχαν γίνει κατά καιρούς μετά το 1922, οι οποίοι όμως δεν είχαν την ίδια απήχηση που είχαν οι ενώσεις εφέδρων που βρίσκονταν υπό την επιρροή του ΣΕΚΕ.¹⁸⁶ Μετά το 1922 είχε δημιουργηθεί η «Ένωση Αναπήρων Πολέμου 1912-1922».¹⁸⁷

Οι πολιτικές τάσεις που προάσκειτο στο Βενιζέλο και τον Πλαστήρα δημιούργησαν εφεδρικές ενώσεις που συγκροτήθηκαν με κριτήριο το επάγγελμα ή τον τόπο καταγωγής των απόστρατων. Για ένα χρόνο περίπου, από το Δεκέμβριο του 1922 μέχρι το 1923 λειτούργησαν οι «Σύνδεσμοι Εθνικής Σωτηρίας» (ΣΕΣ), οι οποίοι ιδρύθηκαν με πρωτοβουλία του Πλαστήρα. Οι ΣΕΣ θα προωθούσαν τις αρχές της επανάστασης μέσα στις τάξεις των εφέδρων, με απώτερο σκοπό «*την εξάλειψιν των ανήθικων συλλόγων των επιστράτων*»¹⁸⁸ και την αφομοίωση αυτών. Εν τέλει, μάλλον το ανάποδο συνέβη, καθώς οι Σύνδεσμοι δεν είχαν επιτυχία παρά μόνο με ορισμένες εξαιρέσεις. Μικρή συμμετοχή πρέπει να είχαν και άλλες ενώσεις εφέδρων αξιωματικών οι οποίες συνδέονταν με δημοκράτες αξιωματικούς και οι οποίες πρέπει να είχαν κυρίως χαρακτηριστικά επαγγελματικών ενώσεων.¹⁸⁹

¹⁸⁵ Μπαχάρας, ό.π., σ. 187-188, 190. Το καλοκαίρι του 1924 οι διοικητικές αρχές και οι στρατιωτικές αρχές έλαβαν εντολή από το κράτος να καταρτίσουν εθνικιστικά εργατικά σωματεία – παράδειγμα, η ίδρυση του Εθνικού Εργατικού Κέντρου στη Θεσσαλονίκη. Αντίστοιχα σωματεία, με στόχο τα κομμουνιστικά σωματεία, ήταν οι «Εθνικές Εργατικές Ενώσεις», ο «Σύλλογος Εθνικών Δημοκρατικών Εργατών», το 1924, και η «Πρόοδος», το 1925.

¹⁸⁶ Ματθαίου, ό.π. σ. 217.

¹⁸⁷ Ριζοσπάσης, 18-11-1923.

¹⁸⁸ Θάνος Βερέμης, Οδυσσέας Δημητρακόπουλος(επιμ.) (1980), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*. Αθήνα: Φιλυπότης, σ. 586.

¹⁸⁹ Ματθαίου, ό.π., 216-219.

Σταδιακά, μετά την παγκαλική δικτατορία, οι παλαιοπολεμικές ενώσεις εγκαταλείφθηκαν από το ΣΕΚΕ, ενώ ένα μέρος των στελεχών του κόμματος που είχαν συμμετάσχει στην συγκρότηση των Ενώσεων αποχώρησαν μετά από πολιτικές διαφωνίες. Άλλοτε δυναμικές παλαιοπολεμικές ενώσεις μετατράπηκαν, με την υποχώρηση του κινήματος, σε συντηρητικά σωματεία, τα οποία δεν έθεταν πλέον παρά μόνο καθαρά συντεχνιακά ζητήματα. Καθώς, κατά τη διάρκεια των μεσοπολεμικών χρόνων, το κράτος δεν ανέλαβε κάποια σοβαρή πρωτοβουλία για την αποκατάσταση των απομάχων, με εξαίρεση την αγροτική μεταρρύθμιση, τα αιτήματα παρέμειναν ίδια: Οικονομικές ελαφρύνσεις για τους άνεργους απόμαχους, αύξηση αναπηρικών συντάξεων, ειδικοί όροι συνταξιοδότησης, παροχή δωρεάν ιατρικής περίθαλψης. Μετά την εγκαθίδρυση της μεταξικής δικτατορίας, οι εφεδρικοί σύνδεσμοι πέρασαν εξ ολοκλήρου υπό τον έλεγχο συνεργατών του καθεστώτος και εκφασίστηκαν.¹⁹⁰ Οι σύνδεσμοι αυτοί συνέχισαν να συσπειρώνουν έναν διαρκώς μειούμενο αριθμό εφέδρων, μέχρι τη στιγμή που, με το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου πολέμου, εξαφανίζονται και αυτοί οριστικά.

Στους λόγους της οριστικής αποδυνάμωσης, μετά το 1925, του κινήματος των παλαιών πολεμιστών –κρατική καταστολή, απώλεια του παράλληλου βηματισμού του με τις κοινωνικές διεκδικήσεις, κ.λπ.–, στους οποίους ήδη αναφερθήκαμε, πρέπει να προσμετράται η απάντηση του κράτους στο πρόβλημα της γης και της αποκατάστασης των ακτημόνων, σε διαρκή εκκρεμότητα από τη σύστασή του.

Μετά την αγροτική μεταρρύθμιση, η οποία επιταχύνθηκε από την πίεση που άσκησαν, παρά τη βίαιη αντιμετώπισή τους, οι αγροτικές εξεγέρσεις του 1925, ένα αρκετά μεγάλο κομμάτι των εφέδρων πολεμιστών αποκαταστάθηκε και αποτραβήχτηκε από το πεδίο των κοινωνικών διεκδικήσεων, κι αυτό συντέλεσε αποφασιστικά στην περαιτέρω αποδυνάμωση του κινήματος.

Τον πρόχειρο νόμο 1072/1917,¹⁹¹ μετέτρεψε σε ένα πιο συγκροτημένο σύνολο η κυβέρνηση του Γεωργίου Καφαντάρη (1924), ψηφίζοντας το Νόμο 2052, ο οποίος

¹⁹⁰ Οι ενώσεις σε ορισμένες περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκαν και ως μέσο πολιτικής ανέλιξης για αξιωματικούς φίλα προσκείμενους στο μεταξικό καθεστώς. Χαρακτηριστικά, βλέπε Κονδάκης, Α. (1942), *Ανδρέας Κονδάκης: ο αρχηγός των Ελλήνων παλαιών πολεμιστών: σαράντα άρθρα του για την Ελλάδα*. Αθήνα: [χ.ε.].

¹⁹¹ Καλαφάτης, Προντζάς ό.π., σ. 51. Ο νόμος αυτός προέβλεπε ότι όλα τα τσιφλίκια του δημοσίου σε όλη τη χώρα και όλα τα ιδιωτικά κτήματα με έκταση πάνω από 1.000 στρέμματα στη Θεσσαλία και

επιτάχυνε τη διαδικασία απαλλοτριώσης με τη συγκρότηση ειδικών επιτροπών¹⁹² – είχε προηγηθεί ένα αδρανές μεσοδιάστημα δύο ετών (1920-1922), οπότε η εκλογική επικράτηση της συντηρητικής, αντιβενιζελικής παράταξης συνετέλεσε στο «πάγωμα» των απαλλοτριώσεων, καθώς με ειδικά νομοθετήματα προστατεύθηκαν οι μεγάλες ιδιοκτησίες. Οι βενιζελικές κυβερνήσεις των ετών 1922-1926 ριζοσπαστικοποίησαν τη μεταρρύθμιση, καθώς είχε καταστεί αναπόφευκτα αναγκαία η άμεση απαλλοτρίωση των μεγάλων γαιοκτησιών: η αδυναμία απορρόφησης των προσφύγων στην αγορά εργασίας, αλλά και το καθεστώς ομηρίας στο οποίο βρίσκονταν οι γηγενείς που απασχολούνταν στις μεγάλες γαιοκτησίες, ήταν επείγοντα ζητήματα που έχριζαν άμεσης αντιμετώπισης.

Την περίοδο 1923-1928 πραγματοποιήθηκε το μεγαλύτερο μέρος των απαλλοτριώσεων ιδιωτικών, δημόσιων και μοναστηριακών κτημάτων, καθώς ο νόμος 1072/1917 δεν τέθηκε σε ουσιαστική εφαρμογή παρά μόλις το 1925, με καθυστέρηση αρκετών χρόνων. Ο νόμος αυτός, με εισηγητή τον Α. Μιχαλόπουλο, επέκτεινε την εφαρμογή των διαταγμάτων 2466-2470 (20/5/1917) της Προσωρινής Κυβέρνησης, τα οποία προέβλεπαν αποκατάσταση ακτημόνων και παλαιών πολεμιστών σε δημόσιες και ιδιωτικές μεγάλες ιδιοκτησίες.¹⁹³ Ωστόσο, η αγροτική μεταρρύθμιση δεν ολοκληρώθηκε παρά μετά από δύο δεκαετίες, εξαιτίας του ότι δεν θεσπίστηκε ποτέ ένα συνεκτικό νομοθετικό πλαίσιο, ενώ οι πολλαπλές ελλείψεις αντιμετωπίζονταν ευκαιριακά με την ψήφιση σειράς νόμων και την έκδοση βασιλικών διαταγμάτων, που έρχονταν απλώς να καλύψουν παραλείψεις και κενά.¹⁹⁴ Αυτές οι αλλεπάλληλες, συχνά αντιφατικές και αλληλοσυγκρουόμενες νομοθετήσεις δημιούργησαν ένα περίπλοκο νομικό πλέγμα το οποίο, σε συνδυασμό με την ισχυρή κοινωνική πίεση, προκάλεσε τη ριζοσπαστικοποίηση των αγροτικών πληθυσμών, πυροδοτώντας εξεγέρσεις όπως αυτές των δύο πρώτων μηνών του 1925.¹⁹⁵

τη Β. Ελλάδα, και πάνω 3.000 στρέμματα στην υπόλοιπη χώρα, θα απαλλοτριώνονταν προκειμένου να διανεμηθούν σε μικροκαλλιεργητές.

¹⁹² Σωκράτης Πετμεζάς (2002), *Αγροτική οικονομία σε Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος* (σ. 189-251). Αθήνα: Βιβλιόραμα, σ. 198.

¹⁹³ Ό.π., 197.

¹⁹⁴ Ό.π., σ. 200. Κωδικοποιήσεις της σχετικής νομοθεσίας έγιναν το 1924, 1926, 1932, 1935, 1941, και 1949.

¹⁹⁵ Ό.π.

Μολαταύτα, η αγροτική μεταρρύθμιση άρχισε σύντομα να παράγει κοινωνικό αποτέλεσμα αναφορικά, στην περίπτωση μας, με ειδικές κατηγορίες πολιτών: εκτός από τους πλήρεις κλήρους γης, η μεταρρύθμιση προέβλεπε και την παροχή αγροτεμαχίων σε ειδικές κατηγορίες, μια από τις οποίες ήταν οι «εθνικοί αγωνιστές», δηλαδή διακριθέντες παλαιοί πολεμιστές.¹⁹⁶

Τη δεκαετία του 1920, κατά την διάρκεια της οποίας, όπως προαναφέραμε, πραγματοποιήθηκε το μεγαλύτερο μέρος των απαλλοτριώσεων, αναδιανεμήθηκε σε ακτήμονες και πρόσφυγες μια έκταση 10.189.577 τ.μ., που αντιστοιχούσε στο 34,5 % του συνόλου καλλιεργούμενης γης. Το σύνολο των κτημάτων που διενεμήθησαν στους ακτήμονες μέχρι το 1929 έφτανε το 17,6% της καλλιεργούμενης γης και επρόκειτο για εκτάσεις κατά κύριο λόγο σε Θεσσαλία, Ήπειρο, Μακεδονία Στερεά Ελλάδα και Εύβοια. Από τους διαθέσιμες στατιστικές μελέτες γνωρίζουμε ότι επρόκειτο για το 17,1 % του συνολικού πληθυσμού, σχεδόν το 1/3 του συνολικού αγροτικού πληθυσμού, ο οποίος ανερχόταν στο 54% του συνολικού πληθυσμού της χώρας.¹⁹⁷

Χωρίς να γνωρίζουμε το ποσοστό των απομάχων που επωφελήθηκαν από τις απαλλοτριώσεις, αλλά λαμβάνοντας υπ' όψιν τα ποσοστά των γηγενών ακτημόνων που αποκαταστάθηκαν μέσα στη δεκαετία του 1920, καθώς και την αγροτική καταγωγή ενός σημαντικού αριθμού απομάχων, μπορούμε να υποθέσουμε βάσιμα ότι η αγροτική μεταρρύθμιση λειτούργησε εν μέρει και σαν βαλβίδα αποσυμπίεσης για τους παλαιούς πολεμιστές που διεκδικούσαν γεωργικούς κλήρους.

Η κρατική αδιαλλαξία των ετών 1922-1926 απέναντι στα αιτήματα και τις διεκδικήσεις των παλαιών πολεμιστών, σε συνδυασμό με την υιοθέτηση πολιτικών ενσωμάτωσης συνέβαλε στην σταδιακή εξαφάνιση των Ενώσεων. Επιπλέον, η ταύτιση τους με το ΣΕΚΕ, και μετέπειτα ΚΚΕ, είναι πιθανό πως λειτουργούσε αποθαρρυντικά για ένα μέρος απομάχων που ενδιαφέρονταν κατά κύριο λόγο για την ικανοποίηση των συντεχνιακών παλαιοπολεμικών αιτημάτων και δεν επιθυμούσαν να ενταχθούν στις γραμμές του κόμματος. Απ' όσο γνωρίζουμε μέχρι στιγμής, μέχρι το τέλος του

¹⁹⁶ Ό.π.

¹⁹⁷ Ό.π., σ. 196-197· και Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (1972), *Στατιστικά μελέται 1821-1971: Η Στατιστική κατά τα 150 έτη από τις παλιγγενεσίας της Ελλάδος*. Αθήνα, σ. 223.

1926 η πλειοψηφία των παλαιοπολεμικών Ενώσεων διαλύθηκε, αφήνοντας μόνο μερικά απομεινάρια που μαρτυρούσαν την ύπαρξη ενός άλλοτε κραταιού κινήματος.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η αδιαμφισβήτητη ιδεολογική και πολιτική ηγεμονία του ΣΕΚΕ στις Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών αναδειχνεται ευκρινώς τόσο μέσα από την υπάρχουσα βιβλιογραφία, όσο και από τα τεκμήρια που μελετήθηκαν για τις ανάγκες της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Θα ήταν, ωστόσο, αντιδεοντολογικό η απουσία πηγών προερχόμενων από τις κρατικές Αρχές, ή πηγών οι οποίες δεν έχουν περάσει μέσα από το ιδεολογικό φίλτρο του κόμματος, να μας παγιδεύσει σε μια μονοδιάστατη αποτίμηση της τριετούς δράσης των Ενώσεων.¹⁹⁸

Παρά την αρχική εντύπωση ύπαρξης ενός αρραγούς ιδεολογικού μετώπου που δημιουργείται στον ερευνητή διαβάζοντας επίσημες ανακοινώσεις των Ενώσεων καθώς και τα σχετικά δημοσιεύματα στο «*Ριζοσπάστη*», η εμφάνιση κάποιων εκ πρώτης όψεως ασήμαντων ρωγμών στο κυρίαρχο αφήγημα υποδεικνύει την ύπαρξη πραγματικοτήτων που έχουν την τάση να υποβαθμίζονται μέχρις εξαφάνισής με το πέρασμα του χρόνου. Μια τέτοια ρωγμή είναι, λόγου χάριν, η πολιτική διαφωνία που προέκυψε κατά τη διάρκεια του ιδρυτικού συνεδρίου της Ομοσπονδίας, διαφωνία που εν τέλει οδήγησε στη διάσπαση των Ενώσεων Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού. Οι κομμουνιστικές ηγεσίες των Ενώσεων, παρά τις προσπάθειες που κατέβαλαν, δεν μπόρεσαν να ριζοσπαστικοποιήσουν τη βάση των μελών τους. Πράγματι, ενώ η διατύπωση των επίσημων θέσεων είναι υπόθεση μιας μικρής ηγετικής ομάδας, η βάση δεν φαίνεται να συμμερίζεται την ταύτιση των Ενώσεων με το ΣΕΚΕ, κάτι που διαφαίνεται μέσα και από την αποδυνάμωση τους μετά τα

¹⁹⁸ Βλ. Γκέοργκ Ίγκερς (2006), *Η Ιστοριογραφία στον εικοστό αιώνα: Από την επιστημονική αντικειμενικότητα στην πρόκληση του μεταμοντερνισμού*. (Π. Ματάλα, μεταφρ.) Αθήνα: Νεφέλη, σ. 136 «Αν θέλει κανείς να διασώσει τον ανώνυμο από τη λησμονιά, έχει ανάγκη από μια νέα εννοιολογική και μεθοδολογική προσέγγιση, που δεν θα βλέπει πλέον την ιστορία σαν μια ενιαία διαδικασία, σαν μια μεγάλη αφήγηση όπου τα πολλά άτομα μένουν κάτω από την επιφάνεια, αλλά σαν μια ροή με πολλές όψεις και με πολλά ατομικά κέντρα».

αλληπάλλληλα κύματα κρατικής καταστολής και, επίσης, τη σταδιακή αποκατάσταση των απόστρατων. Μικρές «παρεκκλίσεις» από το κεντρικό ιδεολογικό αφήγημα, όπως οι παραπάνω, μολονότι δεν αρκούν για να συστήσουν μια τεκμηριωμένη εναλλακτική ερμηνεία, μας βοηθούν να κλονίσουμε την αρχική υπόθεση, που θέλει τις Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών να λειτουργούν σαν ένα ανεπίσημο παράρτημα του κόμματος.

Παρόλ' αυτά, η καθοριστική επιρροή του ΣΕΚΕ δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, καθώς είναι χάρη στο συγκεντρωτικό οργανωτικό μοντέλο του κόμματος που συνενώθηκαν οι Ενώσεις σε μια Ομοσπονδία, η οποία αφενός λειτούργησε σαν πανελλαδικό συντονιστικό όργανο, και αφετέρου τοποθέτησε το παλαιοπολεμικό κίνημα της Ελλάδας στο διεθνή χάρτη. Από την άλλη, η ταύτιση των Ενώσεων με το κόμμα συντέλεσε και στην ανάλογη αντιμετώπιση τους από το κράτος. Ήδη από τα τέλη του 1923, οι οργανώσεις παλαιών πολεμιστών υπέστησαν εκ μέρους του κράτους καταστολή ανάλογη με αυτήν που υπέστησαν το ΣΕΚΕ και τα εργατικά σωματεία που ήταν συνδεδεμένα με αυτό. Το μέγεθος της καταστολής αυτής συνέβαλε αποφασιστικά στην αποδυνάμωση των ενώσεων, αποδυνάμωση που επιταχύνθηκε με τη σταδιακή ικανοποίηση των παλαιοπολεμικών αιτημάτων για διανομή αγροτικών κλήρων. Επιπροσθέτως, με την παρέλευση του χρόνου, η εμπειρία από τη συμμετοχή στον πόλεμο γίνεται κομμάτι του παρελθόντος, εξασθενεί, και παύει έτσι να αποτελεί καθοριστικό παράγοντα στη συγκρότηση ταυτότητας.

Κλείνοντας, το κίνημα παλαιών πολεμιστών εξακολουθεί να αποτελεί μια ερευνητική πρόκληση, καθώς εξακολουθεί να εκκρεμεί η ανεύρεση στοιχείων που θα μας επιτρέψουν να κατανοήσουμε βαθύτερα τις ιδεολογικές ζυμώσεις που σημειώνονταν στο εσωτερικό των Ενώσεων. Ακόμη μένει να διερευνηθούν σε βάθος οι δικτυώσεις που δημιουργήθηκαν στις αγροτικές περιοχές μέσω των παλαιοπολεμικών ενώσεων, και η πιθανή αναβίωση τους σε μεταγενέστερους χρόνους, καθώς και η επαρκής σκιαγράφηση των κοινωνικών χαρακτηριστικών των υποκειμένων που συμμετείχαν σε αυτές.

Η ιστορία των παλαιών πολεμιστών δεν εξαντλείται στην αφήγηση της οργανωτικής διάθρωσης και της δράσης τους. Είναι, ταυτόχρονα, μια ιστορία των πρώτων βημάτων του νεοπαγούς σοσιαλιστικού πολιτικού μορφώματος, του

ελληνικού αγροτικού ζητήματος επίσης, αλλά και του φαινομένου της μαζικής κοινωνικής περιθωριοποίησης που παρατηρείται στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αρχεία

Γενικά Αρχεία του Κράτους

Ελληνικό Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ)

Αρχείο «Χαρίλαος Φλωράκης»

Γενικό Επιτελείο Στρατού - Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού

Δημοσιευμένες αρχειακές πηγές

ΚΚΕ (1974). *Επίσημα κείμενα τ.1 1918-1924*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Πόλεμος κατά του πολέμου: Αποφάσεις του Πρώτου Πανελλήνιου Συνεδρίου Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού. (1975). Αθήνα: Διεθνής Βιβλιοθήκη.

Το τρίτο έκτακτο συνέδριο του ΣΕΚΕ(Κ) (26 Νοέμβρη - 3 Δεκέμβρη 1924): Πρακτικά. (1991). Αθήνα: Ιστορικό τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ.

Πρακτικά συνεδριάσεων της Βουλής

Πρακτικά των συνεδριάσεων της Γ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων συνελεύσεως (τ. Γ'), Εθνικόν Τυπογραφείον, Εν Αθήναις 1922.

Πρακτικά των συνεδριάσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων συνελεύσεως (τ. Α' - Ε'), Εθνικόν Τυπογραφείον, Εν Αθήναις 1924.

Δευτερογενής βιβλιογραφία

Αβδελίδης, Π. (1976). *Το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα στην Ελλάδα*. (2η έκδ.) Αθήνα: Παπαζήσης.

Αλεξανδρή, Α., Βερέμης, Θ., Δημητρακόπουλος, Ο. (επιμ.) (1980). *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*. Αθήνα: Φιλυπότης.

Αλεξάτος, Γ. (2012). *Ιστορικό λεξικό του ελληνικού εργατικού κινήματος*. (2η έκδ.) Αθήνα: Γειτονιές του κόσμου.

Αλιβιζάτος, Ν. (1995). *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Βεργόπουλος, Κ. (1975). *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*. Αθήνα: Εξάντας.

Βερέμης, Θ. (1983). *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική, 1916-1936*. Αθήνα: Οδυσσέας.

Βραχνιάρης, Χ. (1978). *Η Αγροτική λαϊκή εξέγερση του 1925 στα Τρίκαλα*. Αθήνα: Πανόραμα.

Βραχνιάρης, Χ. (1985). *Ανάμεσα σε δύο εξεγέρσεις: Κιλελέρ 1910 - Τρίκαλα 1925*. Αθήνα: Αλφειός.

Ελεφάντης, Ά. (1999). *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης: Κ.Κ.Ε. και αστισμός στον μεσοπόλεμο (3η έκδ.)*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (1972). *Στατιστικά μελέται 1821-1971: Η Στατιστική κατά τα 150 έτη από της παλιγγενεσίας της Ελλάδος*. Αθήνα.

Eichenberg, J. Newman J.P. (επιμ.) (2013). *The Great War and Veterans' Internationalism*. London: Palgrave Macmillan.

Griffin, R. (1995). *Fascism*. Oxford: Oxford University Press.

Ίγκερς, Γ. (2006). *Η Ιστοριογραφία στον εικοστό αιώνα: Από την επιστημονική αντικειμενικότητα στην πρόκληση του μεταμοντερνισμού*. (Π. Ματάλα, μεταφρ.) Αθήνα: Νεφέλη.

Καστρίτης, Κ. ([χ.χ.]). *Ιστορία του Μπολσεβικισμού-Τροτσκισμού στην Ελλάδα (τ. 1-4)*. Αθήνα: Εργατική πρωτοπορεία.

Κατηφόρης, Γ. (1990). *Η νομοθεσία των βαρβάρων*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Κορδάτος, Ι. (1958). *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας (τ. Ε')*. Αθήνα: 20ός αιώνας.

Κορδάτος, Γ. (1972). *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος (7η έκδ.)*. Αθήνα: Μπουκουμάνης.

Κονδάκης, Α. (1942). *Ανδρέας Κονδάκης: ο αρχηγός των Ελλήνων παλαιών πολεμιστών: σαράντα άρθρα του για την Ελλάδα*. Αθήνα: [χ.ε.].

Κούνδουρος, Ρ. (1978). *Η ασφάλεια του καθεστώτος : Πολιτικοί κρατούμενοι, εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Κωστόπουλος, Τ. (2007). *Πόλεμος και εθνοκάθαρση: Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης (1912-1922)*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Λε Γκοφ, Ζ. (1998). *Ιστορία και μνήμη*. (Γ. Κουμπουρλή, μεταφρ.) Αθήνα: Νεφέλη.

Λεονταρίτης, Γ. (1979). *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*. Αθήνα: Εξάντας.

Λεονταρίτης, Γ. (2000). *Η Ελλάδα στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο 1917-1918*. (Β. Οικονομίδης, μεταφρ.). Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης. (το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 1990).

Λιάκος, Α. (1988). *Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων: το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης*. Αθήνα: Λωτός.

Λιβιεράτος, Δ. (1985). *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα 1923-27*. Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.

Μάξιμος, Σ. (1975). *Κοινοβούλιο ή δικτατορία;*. (2η έκδ.) Αθήνα: Στοχαστής.

Μαυρογορδάτος, Γ. (1981). *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*. Αθήνα - Κομοτηνή: Σάκκουλας.

Μαζάουερ, Μ. (2009). *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Μοσκώφ, Κ. (1985). *Εισαγωγικά στην Ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης: Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*. (2η έκδ.) Αθήνα: Καστανιώτης.

Νίκας, Π. (1925). *Το βιβλίο του φαντάρου*. Αλεξάνδρεια: [χ.ε.].

Νούτσος, Π. (1992). *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974 (τ. Β')*. Αθήνα: Γνώση.

Παναγάκος, Π. (1960). *Συμβολή εις την Ιστορίαν της δεκαετίας 1912-1922*. Αθήνα: [χ.ε.].

Παπαπαναγιώτου, Α. (1992). *Το Μακεδονικό ζήτημα και το βαλκανικό κομμουνιστικό κίνημα 1918-1939*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Παρασκευαΐδη, Γ. Λ. (επιμ.) (2008). *"Αδελφή στρατιώτου": ημερολόγιο και αλληλογραφία ενός φαντάρου της Μικρασιατικής Εκστρατείας*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Πετμεζάς, Σ. (2002). Αγροτική οικονομία. Σε Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: 1922-1940, ο Μεσοπόλεμος* (σ. 189-251). Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Ρήγος, Ά. (1999). *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935: Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*. (3η έκδ.) Αθήνα: Θεμέλιο.

Σβορώνος, Ν. (1984). *Επισκόπηση της νεοελληνικής Ιστορίας*. (Α. Ασδραχά, μεταφρ.). Αθήνα: Θεμέλιο. (το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε 1972).

Seferiades, S. (1998). *Working-class Movements, 1780s-1930s: A European Macro-historical Analytical Framework and a Greek Case Study*. Michigan: Columbia University.

Συλλογικό έργο (2011). *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*. Επιμέλεια, Καλαφάτης, Θ. & Προντζάς, Ε. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.

Σταυρίδης, Ε. (1988). *Τα παρασκήνια του Κ.Κ.Ε: Από της ιδρύσεως του μέχρι το 1950*. Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις.

Στίνας, Ά. (1985). *Αναμνήσεις : Εβδομήντα χρόνια κάτω από τη σημαία της σοσιαλιστικής επανάστασης*. (2η έκδ.) Αθήνα: Ύψιλον.

Σωμερίτης, Σ. (1978). *Η μεγάλη καμπή του σοσιαλισμού*. (2η έκδ.) Αθήνα: Παπαζήσης.

Τζανακάρης, Β. (2002). *Τα παλληκάρια τα καλά σύντροφοι τα σκοτώνουν*. 8η έκδοση. Αθήνα: Καστανιώτης.

Τσίχλης, Β. (2010). *Μικρασιατική εκστρατεία και αναγκαστικό δάνειο*. Αθήνα: Νόβολι.

Τσουκαλάς, Κ. (1981). *Η ελληνική τραγωδία: Από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*. Αθήνα: Λιβάνης.

Χατζηιωσήφ, Χ. (2002). Κοινοβούλιο και δικτατορία. Σε Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: 1922-1940, ο Μεσοπόλεμος* (σ. 37-125). Αθήνα: Βιβλιόραμα.

Άρθρα

Cooper, S. (1991). Pacifism in France, 1889-1914: International Peace as a Human Right
Author(s): Sandi E. Cooper *French Historical Studies* 17, (2), 359-386.

Frevert, U. (2005). Europeanising German History. *GHI bulletin*. 36, 9-24.

Ματθαίου, Σ. (1985). Η εφημερίδα «Καμπάνα»: «Όργανο των εφέδρων και των ντόπιων συμφερόντων», Μυτιλήνη 1923-24. *Μνήμων*. 10, 212-235.

Μπαχάρας, Δ. (2008). Μελετώντας τις απαρχές του αντικομμουνισμού: Τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1920 στην Ελλάδα. *Μνήμων*. 29, 175-198.

Μπαρμπύς, Ε. (1924). Το επαναστατικό κίνημα των παλαιών πολεμιστών. *ΚΟΜΕΠ*. 6, 194-198.

Racine, N. (1967). The Clarte Movement in France, 1919-21. *Journal of contemporary History*. 2, (2), 195-208.

Σεφεριάδης, Σ. (2006). Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: Μια αποτύπωση. *Ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης*. 27, 7-42.

Χαροντάκης, Δ. (2003). Οι εφημερίδες των στρατιωτών του Μικρασιατικού Μετώπου 1921-22. *Τα νέα του ΕΛΙΑ*. 62, 18-27.

Ημερήσιος και Περιοδικός Τύπος

Εμπρός

Εστία

Εφεδρικός αγών

Η φωνή του εφέδρου
Ηχώ παλαιών πολεμιστών
Εφημερίς παλαιών πολεμιστών
ΚΟΜΕΠ
Νεολαία
Ριζοσπάστης
Σκριπ
Το Βήμα
Φούντα